

**НАЦИОНАЛЬНАЯ АКАДЕМИЯ НАУК РА
ИНСТИТУТ ФИЛОСОФИИ, СОЦИОЛОГИИ И ПРАВА**

ПОГОСЯН Г. А.

**РЕПАТРИАЦИОННЫЙ РЕСУРС
АРМЯНСКОЙ ДИАСПОРЫ РОССИИ**

**Ереван
Издательство "Гитутюн" НАН РА
2023**

ՀՀ ԳԻՏՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԻ ԱԶԳԱՅԻՆ ԱԿԱԴԵՄԻԱ
ՓԻԼԻՍՈՓԱՅՈՒԹՅԱՆ, ՍՈՑԻՈԼՈԳԻԱՅԻ ԵՎ
ԻՐԱՎՈՒՆՔԻ ԻՆՍՏԻՏՈՒՏ

ՊՈՂՈՍՅԱՆ Գ.Ա.

**ՌՈՒՍԱՍՏԱՆԻ
ՀԱՅԿԱԿԱՆ ՍՓՅՈՒՌՔԻ
ՀԱՅՐԵՆԱՊԱՐԶՈՒԹՅԱՆ ՆԵՐՈՒԺԸ**

**ԵՐԵՎԱՆ
ՀՀ ԳԱԱ «Գիտություն» հրատարակչություն
2023**

ՀՏԴ 316
ԳՄԴ 60.5
Պ 797

Գիրքը տպագրության է երաշխավորել ՀՀ ԳԱԱ
փիլիսոփայության, սոցիոլոգիայի և իրավունքի ինստիտուտի
գիտական խորհուրդը

Տպագրվում է ՀՀ գիտության կոմիտեի ֆինանսական
աջակցությամբ «Հայկական սփյուռքի սոցիալ-տնտեսական
ներուժը ԵԱՏՄ ինտեգրացիոն գործընթացների համատեքստում»
ծրագրի շրջանակներում /20RF-043/

Խմբագիր՝ Բանասիրական գիտությունների դոկտոր Զոլյան Ս.Տ.
Գրախոսներ՝ տնտ. գիտ. թեկնածու Առաքելյան Ի.Ա.
Հոգ. գիտ. թեկնածու Պողոսյան Ռ. Մ.
Տեխնիկական խմբագիր՝ Ապիկյան Գ.Մ.
Թարգմանիչ՝ Գ.Ռ. Հովհաննիսյան

Պ 797 **Պողոսյան Գ. Ա. Ռուսաստանի հայկական սփյուռքի հայ-
րենադարձության ներուժը:** ՀՀ ԳԱԱ «Գիտություն» հրատա-
րակչություն, 2023, 103 էջ:

Գրքում ներկայացված է 2021–2022թթ. Հայաստանում անցկացված
սոցիոլոգիական հետազոտությունների տեսական վերլուծությունը: Հետա-
զոտությունները նվիրված էին Ռուսաստանի հայկական սփյուռքի հայրենա-
դարձման ներուժի կիրառական սոցիոլոգիական ուսումնասիրությանը: Սո-
ցիոլոգիական հետազոտություններն անցկացվում էին ՌԱԱ ժողովրդագրական
հետազոտությունների ինստիտուտի գիտնականների հետ համատեղ: Գիտա-
կան գրականության մեջ առաջին անգամ գնահատվում են Ռուսաստանի հայ-
կական սփյուռքի հայրենադարձության ներուժը և մոտակա ժամանակներում
նրանց՝ հայրենիք վերադարձի սոցիալ-տնտեսական պայմանները:

ISBN 978-5-8080-1503-6
© Պողոսյան Գեորգ, 2023

ԲՈՎԱՆԴԱԿՈՒԹՅՈՒՆ

ՆԵՐԱԾՈՒԹՅՈՒՆ	6
ԳԼՈՒԽ 1. ՌՈՒՍԱՍՏԱՆԻ ՀԱՅԿԱԿԱՆ ՍՓՅՈՒՌՔԸ	
§ 1. «Դիասպորա» եզրույթի ծագումն ու հասկացությունը	11
§ 2. Դիասպորայի ուսումնասիրության տեսական-մեթոդաբանական հիմունքները	20
§ 3. Հայկական սփյուռքի մասին	26
§ 4. Ռուսաստանի հայերը. սփյուռքի զարգացման պատմությունը	37
§ 5. Հայկական հայրենադարձության ալիքները	49
ԳԼՈՒԽ II. ՀԱՅՐԵՆԱԴԱՐՁՈՒԹՅԱՆ ՆԵՐՈՒԺԻ ՀԵՏԱԶՈՏՈՒԹՅՈՒՆԸ	
§ 1. Հայաստանում միգրանտների ընտանիքների սոցիոլոգիական հետազոտության մեթոդաբանությունը ...	58
§ 2. Փորձագետների և միգրանտների ընտանիքների սոցիոլոգիական հետազոտության արդյունքների վերլուծությունը	60
§ 3. Ռուսաստանում հայկական սփյուռքի հայրենադարձության ներուժը	75
§ 4. Միգրացիոն իրավիճակի նոր միտումները	80
ԵԶՐԱԿԱՑՈՒԹՅՈՒՆ	92

ՆԵՐԱԾՈՒԹՅՈՒՆ

Վերջին տարիներին հետաքրքրությունը էթնիկ սփյուռքի հիմնահարցի նկատմամբ բավականին աճել է պայմանավորված ամբողջ աշխարհում և մասնավորապես հետխորհրդային տարածաշրջանում միգրացիոն գործընթացների ընդհանուր ակտիվացմամբ: Բազմաքանակ բնակչության մասշտաբային միգրացիոն հոսանքները ձևավորում են սոցիալ-տնտեսական նոր պայմաններ ինչպես ուղարկող, այնպես էլ ընդունող երկրներում: Այդ իմաստով ընդունող երկրներում այս կամ այն ազգային սփյուռքի առկայությունն էական ազդեցություն է ունենում միգրացիոն հոսքերի կառուցվածքի և հաճախականության վրա: Պատահական չէ, որ վերջին շրջանի գիտական գրականության մեջ հատուկ տեղ է հատկացվում ազգային սփյուռքի ուսումնասիրության մեթոդաբանական հարցերին, ինչպես նաև սփյուռքի դերին և ազդեցությանը ընդունող երկրներում սոցիալ-տնտեսական կյանքի և նրանց ազգային անվտանգության ապահովման վրա: Բազմաթիվ գիտական աշխատանքներ նվիրված են ընդունող հասարակությունում ներգաղթյալների ինտեգրացիայի և հարմարվողականության գործընթացների տեսական մոտեցումներին: Մի շարք գիտական հրապարակումներում վերլուծվում են ազգային սփյուռքի գործունեության տարբեր կողմերը, նրանց մասնակցությունը մշակութային, սոցիալական, տնտեսական և քաղաքական գործընթացներում, միջազգային հարաբերությունների ընդհանուր համակարգում: Բավարար չափով գիտական աշխատանքներ են նվիրված ժամանակակից Ռուսաստանում հայկական սփյուռքի սոցիալական խնդիրներին: Որպես կանոն, հետազոտողներն իրենց վերլուծական աշխատանքներում հենվում են պաշտոնական վիճակագրության տվյալների, փոքր ընտրությունների տարբեր հարցումների և հարցազրույցների վրա, օգտագործում են տեքստերի տրամաբանական վերլուծությունը և

այլն: Միգրանտների ինտեգրացիայի և հարմարվողականության խնդիրները քննարկվել են մի շարք գիտագործնական գիտաժողովներում, սեմինարներում և այլ միջոցառումներում: Խնդիր էր դրվում գնահատել Ռուսաստանի տնտեսական զարգացման վրա հայկական սփյուռքի ազդեցության և մասնակցության աստիճանը: Այդ կապակցությամբ օբյեկտիվորեն վեր հանվեց բուն սփյուռք երևույթի քննարկման խնդիրը: Հունարեն «դիասպորա» (diaspora) բառը, որը նշանակում է ցրում, ցրիվ տալ, ի սկզբանե կիրառվում էր կրոնական տարբեր համայնքների նկատմամբ: Քանի որ բուն հասկացությունն առաջացել է աստվածաշնչյան թարգմանությունների արդյունքում, այն երկար ժամանակ պահպանում էր կրոնական իմաստը: Ավելի ուշ՝ արդեն 20-րդ դարում, դիասպորայի կրոնական հասկացությունը փոխվեց էթնիկականի, ազգայինի, նույնիսկ ռասայականի: Անցյալ դարի սկզբին Չիկագոյի սոցիոլոգիական դպրոցի հիմնադիր Ռոբերտ Պարկը այդ հասկացությունը կիրարկեց գիտական շրջանակներում՝ մշակութային որոշակի հանրությունը ցույց տալու համար¹: Դիասպորա եզրույթը թույլ է տալիս վերագրել այն սոցիալական խմբերի տեղաշարժերին, որոնք հանգեցնում են ի սկզբանե միասնական հասարակության՝ աշխարհագրորեն իրարից տարբերվող մասերի բաժանման: Հայերենում կա դիասպորա բառի ինքնանունը՝ «սփյուռք», որը նշանակում է սփռվել, ցրվել: Սփյուռքին պատկանելը նշանակում է ի սկզբանե միգրանտի պատկանելությունը տվյալ էթնիկ խմբին: Խորհրդային հայտնի հետազոտող Վ. Դյատլովը «դիասպորա» եզրույթի աճող տարածվածության երևույթը բացատրում էր գիտական և հասարակական շրջանակներ նրա ակտիվ ներխուժմամբ²:

Դրա հետ մեկտեղ վերջին տարիներին Հայաստանից աշխատունակ բնակչության միգրացիոն արտահոսքը հասարակու-

թյան առաջ ակնառու ի ցույց դրեց այնպիսի գոյաբանական խնդիր, ինչպիսիք են բնակչության դեմոգրաֆիկ անկումը և երկրի ժողովրդավերացումը (դեպոպուլյացիան): Խորհրդային ժամանակաշրջանի հետ համեմատած ծնելիության կրկնակի անկումը և վերջին երեք տասնամյակների ընթացքում բնակչության աննախադեպ միգրացիոն արտահոսքը հանրապետությունում ստեղծեցին լուրջ խնդիրներ ոչ միայն ժամանակակից տնտեսության արդյունավետ զարգացման գործում, այլև երկրի անվտանգության հուսալի ապահովման հարցեր Հարավային Կովկասի նման բավականին բարդ և պայթյունավտանգ տարածաշրջանում: Մարտահրավերներին և բնաթափման միտումներին հաջողությամբ դիմագրավելու համար երկրի ղեկավարությունն ի սպաս ընդունեց երկու գլխավոր ռազմավարություն՝ մի կողմից, մեծ աջակցություն բնակչության ծնելիության աճին, և երկրորդը՝ միգրացիայի կրճատումը, մերձավոր արտերկրներից հայրենակիցների հնարավոր հայրենադարձության կազմակերպումը: Անկասկած, երկու խնդիրն էլ իրենց նշանակությամբ և նպատակների մասշտաբայնությամբ պահանջում են կառավարման միջոցների և ֆինանսների առավելագույն կենտրոնացում միջնաժամկետ հեռանկարում մանրակրկիտ մշակած նպատակային պետական ծրագրերի իրականացման համար: Այդ կապակցությամբ երկրի գիտնականների առաջ հառնում է աշխարհում և մասնավորապես ժամանակակից Ռուսաստանում, որտեղ կենտրոնացած է թվով ամենամեծ հայկական սփյուռքը, դրա հայրենադարձության ներուժի ուսումնասիրության կարևորագույն խնդիրը: Նման խնդիր գիտական գրականության մեջ առաջ է քաշվում առաջին անգամ մեր կողմից և տվյալ խնդրի սոցիոլոգիական հետազոտության դեռևս միակ փորձն է: Ընդհանրապես դարձի միգրացիայի, հայրենադարձության և վերաինտեգրման խնդիրները քիչ են ուսումնասիրված հայկական միգրացիային նվիրված ժամանակակից գիտական գրականության մեջ:

¹ Парк Р.Э. Избранные очерки: Сб. переводов (РАН. ИНИОН. Отв. ред. Д.В. Ефременко). М., 2011, с.154.

² В.Дятлов. Диаспора: экспансия термина в общественную практику современной России //Диаспоры, № 3, с.10.

Հայ իրականության մեջ դարձի միգրացիային նվիրված սակավաթիվ հետազոտություններն այս կամ այն կերպ վերաբերում էին հիմնականում ԱՄՆ-ից հայրենադարձների խնդիրներին³։ Այդ առումով ուշադրության արժանի աշխատանքներից են «Report of the Sample Research of the Internal and External Migration of RA», «Return Migration to Armenia in 2002-2008» և «Labor Migration from Armenia in 2002-2005, 2005-2007»⁴։ Հայերի դարձի միգրացիային նվիրված աշխատանքի հեղինակը նշում է, որ ինքը հավաքել էր ինչպես քանակական, այնպես էլ որակական տվյալներ ԱՄՆ-ից հայրենադարձների մասին, որ հետազոտությունն առավելագույնս արդյունավետ անցկացվի։ Մասնավորապես անցկացվել էին անձնական և խոր հարցազրույցներ որոշ հայրենադարձների հետ Երևանի երեք տարբեր համայնքներում (Քանաքեռ-Զեյթուն, Կենտրոն և Նոր Նորք), երկու խոշոր քաղաքներում (Գյումրի, Վանաձոր) և երկու մարզային քաղաքներում (Զաքենցավան, Նոյեմբերյան), ինչպես նաև Հայաստանի տարբեր մարզերի գյուղական յոթ բնակավայրերում։ Ընդ որում ԱՄՆ-ից հայրենադարձված 1068 հոգուց հարցվածների թիվը հասավ 100-ի⁵։ Որպես մասնակիցների ընտրության մեթոդ հեղինակն ընտրել էր «ձնագնդի» մեթոդը։

Մեր գիտական խնդրի իրականացման համար մենք որոշեցինք օգտագործել կոոպերացիայի հնարավորությունը ՌԳԱ ԴԳՀՄԿ ժողովրդագրական հետազոտությունների ինստիտուտի մոսկովյան գիտնականների հետ՝ «Հայկական սփյուռքի սոցիալ-տնտեսական ներուժը ԵԱՏՄ ինտեգրացիոն գործընթացների համատեքստում» համատեղ միջազգային նախագծի շրջանակներում, ՀՀ գիտության կոմիտեի ֆինանսական աջակցության և Ռուսաստանի Դաշնության ՌԴՖՀ դրամաշնորհի օգնությամբ։

ՌԴԳԱ ժողովրդագրական հետազոտությունների ինստիտուտի մոսկովյան մեր գործընկերները մշակեցին և անցկացրին հատուկ քանակական էմպիրիկ հետազոտություններ հայ միգրանտների շրջանում ՌԴ առավել հայաշատ տարածաշրջաններում։ Հայաստանում Ռուսաստան մեկնած հայ միգրանտների ընտանիքների միջև հատուկ սոցիոլոգիական հետազոտությունները մշակել և անցկացրել են ՀՀ ԳԱԱ փիլիսոփայության, սոցիոլոգիայի և իրավունքի ինստիտուտի աշխատակիցները (ծրագրի ղեկավար՝ սոց. գիտ. դոկտոր, ակադեմիկոս Գ. Ա. Պողոսյան)։ Միգրանտների սոցիոլոգիական հետազոտությունները և փորձագետների հարցումները մշակվել և անցկացվել են Հայաստանում 2021–2022թթ. ընթացքում։ Հետազոտությունն անցկացվել է «ձնագնդի» մեթոդով այն միգրանտների ընտանիքների միջև, որոնք 1990թ. հետո մեկնել էին Ռուսաստանի Դաշնության տարբեր քաղաքներ՝ աշխատանքի փնտրության, ուսման կամ մշտական բնակության։ Հայաստանի 33 քաղաքներում ընդհանուր առմամբ հարցման էր ենթարկվել 500 նման ընտանիք։ Բացի այդ, հարցում էր անցկացվել նաև միգրացիայի և տնտեսական ինտեգրացիայի խնդիրներով զբաղվող 30 փորձագետի միջև։ Էմպիրիկ սոցիոլոգիական հետազոտության և փորձագետների հարցման հիմնական նպատակն էր հայ միգրանտների՝ հայրենիք վերադառնալու հնարավորության ներուժի, ինչպես նաև նման հայրենադարձության համար անհրաժեշտ պայմանների ու հեռանկարային ժամկետների վերհանումը։ Միգրանտների ընտանիքների և մեր փորձագետների կարծիքները մեծամասամբ հաստատեցին Ռուսաստանի հայ միգրանտների հարցումների արդյունքները, որոնք վերաբերում էին հայկական սփյուռքում հայրենադարձության ներուժին և հայրենիք վերադարձի սպասվող պայմաններին։ Անցկացված հետազոտությունների արդյունքում փաստորեն առաջին անգամ գիտական գրականության մեջ անցկացվեց Ռուսաստանի հայկական սփյուռքի հայրենադարձության ներուժի վերլուծությունը։

³ Vahram M. Gharakhanyan. The number and reintegration issues of Armenian migrants returned to homeland from the United States of America: 1991-2010. Yerevan, «Tir» Publishing House, 2012, 90 p. ISBN 978-9939-9063-0-0.

⁴ Նույն տեղում, էջ 13։

⁵ Նույն տեղում, c.14.

ՌՈՒՍԱՍՏԱՆԻ ՀԱՅԿԱԿԱՆ ՄՓՅՈՒՌՔ

§1. «Դիասպորա» եզրույթի ծագումն ու հասկացությունը

Դիասպորա բառը ծագել է հունարեն diaspora կամ diasperein-ից, ինչը նշանակում է ցրել, ցրուցան անել, բաժանել: Լեզվաբանական վերլուծությունը կա Ա. Միլիտարևի հոդվածում⁶. «Ինչ վերաբերում է հունարեն diaspora եզրույթի ծագմանը, ապա այն կազմված է diaspeirein բայից «ցրվել, շաղ տալ, բաժանել», որը կազմված է dia նախդիրից և speirein բայից (ցանել, լցնել): Diasperio բայը հանդիպում է հունական վաղ տեքստերում (Հերոդոտոս, Մոփոկլես) «ցրել, ջարդել (զորքը)» և «վատնել» փողերը իմաստներով: Իսկ diaspora գոյականն առաջին անգամ հիշատակվում է հրեական Աստվածաշնչի հունարեն թարգմանությունում՝ «Սեպտուագինտայի» մեջ հենց «հրեաների ցրումը հեթանոսների մեջ» իմաստով: (Հետագայում այդ բառը հիշատակվում է Պլուտարքոսի, Փիլոն Ալեքսանդրացու, ավելի ուշ քրիստոնեական շրջանի հեղինակների մոտ):⁷

Հնում այդ եզրույթը կիրառվում էր կրոնական տարբեր համայնքների նկատմամբ: Քանի որ բուն հասկացությունը ծագել է աստվածաշնչյան տեքստերի թարգմանության արդյունքում, այն երկար ժամանակ պահպանում էր կրոնական իմաստը: Օրինակ, ուղղափառությունում դիասպորա էր կոչվում նորադարձ քրիստոնեական համայնքի այն մասը, որը չէր մտնում պատմականորեն ձևավորված եկեղեցիների կազմի մեջ: Դիասպորա էր

համարվում օտար միջավայրում կամավոր բնակությունը՝ հավատացյալների հիմնական զանգվածից անջատ⁸:

Եվ միայն ավելի ուշ՝ արդեն 20-րդ դարում, դիասպորայի կրոնական հասկացությունը փոխվեց էթնիկի, ազգայինի և նույնիսկ ռասայականի: Անցյալ դարի 20-ականների վերջին Չիկագոյի սոցիոլոգիական դպրոցի հիմնադիր Ռոբերտ Պարկը դիասպորա հասկացությունը մտցրեց գիտական շրջանառություն: Ընդ որում նա դիասպորա հասկացությունը մեկնաբանում էր որպես մշակութային ընդհանրություն⁹: Սակայն նշենք, որ դիասպորա հասկացությունն էապես տարբերվում է «էթնիկ փոքրամասնությունից» կամ «էթնիկ խմբից»: Դիասպորաների ուսումնասիրության համար կան վերլուծական մի քանի շրջանակներ և մոտեցումներ՝ «դասական», կոնստրուկտիվիստական և հետմոդեռնիստական: Նույնիսկ մեր օրերում «դիասպորա» հասկացությունը շարունակում է զարգանալ՝ ստանալով նորանոր իմաստներ¹⁰: Որպես դասական դիասպորա նշում էին հայկական, հունական և հրեական համայնքները, ավելի ուշ՝ աֆրոամերիկացիների, չինացիների, ճապոնացիների, շոտլանդացիների և այլն¹¹:

Դիասպորաների ամերիկացի հայտնի հետազոտող Խաչիկ Թոլոլյանը (ծնունդով Արևմտյան Հայաստանից) ընդգծում էր դիասպորաների հարաբերական բնույթը՝ նշելով, որ դիասպորան, որպես կանոն, որոշակի պահ որոշակի ինքնության արձանագրումն է, սակայն այլ պահին նույն այդ ինքնությունը

⁸ Касаткин П.И. Управление церковной диаспорой как ключевая проблема межпривославных отношений // Право и управление. XXI век. 2011, № 4, с. 72-79.

⁹ Парк Р.Э. Избранные очерки: Сб. переводов (РАН, ИНИОН. Центр социал. ин-форм. исследований. Сост. и пер. с англ. В.Г. Николаев; Отв. ред. Д.В. Ефременко). М., 2011, с.154.

¹⁰ Лошкарёв И.Д. Эволюция понятия «диаспора» в политической науке // Этносоциум и межнациональная культура. 2017, № 4 (106), с. 70-78.

¹¹ Tölölyan K. The American Model of Diasporic Discourse // Diasporas and Ethnic Migrants: Germany, Israel and post-Soviet Successor States in Comparative Perspective. (Ed. by R. Münz and R. Ohliger). London, Portland: Frank Cass, 2003, p.52.

⁶ А.Милитарев. О содержании термина «диаспора» (к разработке дефиниции) //Диаспоры, № 1, 1999, с.28-29.

⁷ В.Дятлов, Э.Мелконян. Армянская диаспора: очерки социокультурной типологии. Ереван, Институт Кавказа, 2009, (207с.), с.8.

կարող է այլ կերպ արձանագրվել¹²: Ռուսաստանցի հետազոտող Ի. Դ. Լոշկարևը հանգում է այն եզրակացության, որ դիասպորա հասկացությունը պատմականորեն երկար ուղի է անցել: Սկզբից դա նշանակում էր մեկ դավանանքի պատկանող միգրանտների խումբ: Այնուհետև գերակայեց դիասպորայի էթնիկ հասկացությունը: Հետո դա զիջեց այն հասկացությանը, որ դիասպորան ունի բարդ և փոփոխվող ինքնություն: Մեր ժամանակներում դիասպորան կարող է լինել դավանանքային (սիքիեր), էթնիկ (հայեր, հրեաներ) և նույնիսկ ռասայական (աֆրիկացիներ): Հիշեցնեմ, որ խորհրդային տարիներին Հյուսիսային Կովկասից և Անդրկովկասից բոլոր միգրանտներին անվանում էին «կովկասցիներ»՝ դրանով իսկ նրանց վերագրելով որոշակի ընդհանրություն: Օրինակ, «Диаспоры» ամսագրի՝ 2000թ. 1-ին համարը գրեթե ամբողջությամբ նվիրված էր Ռուսաստանում կովկասյան դիասպորաների սոցիալ-տնտեսական դրությանը¹³: Ճիշտ այնպես, ինչպես լիտվացիներին, լատիշներին և էստոնացիներին կարճ կոչում էին մերձբալթներ, իսկ Միջին Ասիայի բոլոր հանրապետություններից եկածներին՝ ասիացիներ: Հիմա նրանք, իհարկե, ձեռք են բերել իրենց առանձին էթնիկ կամ ավելի ճիշտ ազգային ինքնությունը և Ռուսաստանում ներկայանում են որպես լրիվ տարբեր դիասպորաներ:

Diaspora եզրույթը, որը թարգմանվում է «ցրում», փաստորեն թույլ է տալիս վերաբերել սոսկ միայն մարդկային հասարակությունների այն տեղաշարժերին, որոնք հանգեցնում են ի սկզբանե միասնական հասարակության բաժանման երկու խմբերի: Այլ կերպ ասած, սկզբունքորեն տարբերվող՝ ըստ աշխարհագրական վայրի: Պարզ ասած. «...նրանք պետք է գտնվեն

տարբեր երկրներում»¹⁴: Ի դեպ, հայերենում վաղուց կա դիասպորայի ինքնանունը՝ «սփյուռք», այսինքն՝ սփռել, սփռվել:

«Դիասպորա» եզրույթի հանրաճանաչությունն արտացոլում է գիտական շրջանակներ, ինչպես նաև հասարակության մեջ նրա ակտիվ ներգրավման բացառիկությունը¹⁵: Որպես կանոն, դիասպորային պատկանելը հասկացվում է ի սկզբանե որպես միգրանտի պատկանելը տվյալ էթնիկական խմբին, այլ ոչ թե որպես նրա կամավոր ընտրության կամ գիտակցված ինքնակազմակերպվածության արդյունք¹⁶: Դա հանրության բազմաէթնիկության բացատրությունն է (առանձնապես բնորոշ պաշտոնյաների և լրագրողների համար):

Ինչպես հայտնի է, էթնիկական խմբի նկատմամբ կա **պրիմորդիալիստական** մոտեցում, որը ներկայացնում է մարդկանց տվյալ միավորումը արյան կամ ժառանգած մշակույթի հատկանիշով: Սակայն կա և **կոնստրուկտիվիստական** մոտեցումը, ըստ որի՝ էթնիկ խումբը գիտակից (կամ անգիտակից) կազմավորված հանրություն է: Այդ լույսով պաշտոնական կամ լրագրողական մոտեցումը դիասպորա հասկացության տարերային պրիմորդիալիստական դիսկուրսն է¹⁷:

Իր ժամանակին ամերիկացի գիտնական Ռոջեր Բրուքեյքերն առաջ քաշեց այսպես կոչված «համադետի դիասպորայի» հայեցակարգը, որում փորձեց կիրառել դիասպորա հասկացության հետազոտական գործիքակազմը 20-րդ դարի այնպիսի երևույթի բնորոշման համար, ինչպիսին է էթնիկ փոքրամասնությունների ձևավորումը բազմազգ կայսրությունների տրոհման հետևանքով: Օրինակ, հայտնի է, որ Խորհրդային Միության

¹⁴ А.Милитарев, О содержании термина «диаспора» (к разработке дефиниции) //Диаспоры, № 1, 1999, с.29.

¹⁵ В.Дятлов. Диаспора: экспансия термина в общественную практику современной России //Диаспоры, № 3, с.10.

¹⁶ В.Дятлов, Э.Мелконян. Армянская диаспора: очерки социокультурной типологии. Ереван, Институт Кавказа, 2009, с.12.

¹⁷ Նույն տեղում:

¹² Tölölyan K. Rethinking Diaspora(s): Stateless Power in the Transnational Moment // Diaspora: A Journal of Transnational Studies. 1996, Vol.5, № 1. pp. 3-5.

¹³ <http://www.demoscope.ru/weekly/2002/069/biblio08.php> [Դի տ.ժ ամ ակ ը : 07.02.2021].

փլուզումից հետո նախկին հանրապետություններում բնակվող ռուս բնակչությունը ստացավ ազգային փոքրամասնության կարգավիճակ: Դրա յուրահատկությունն այն է, որ փաստորեն դրանք ձևավորվեցին ոչ թե մարդկանց՝ սահմաններն անցնելու, այլ պետությունների միջև բուն սահմանների փոփոխության հետևանքով: Այսպիսով, «համադեռնի դիասպորաները» ծագում են հանկարծակի, պետությունների քաղաքական վերաբաշխումների և դրա մասնակիցների համար ծանր հետևանքների պատճառով¹⁸: Նման վիճակները լիովին համապատասխանում են ռուս հայտնի սոցիոլոգ Ժ. Տ. Տոշչենկոյի մշակած «վնասված հասարակության» քաղաքական փիլիսոփայական հայեցակարգին¹⁹:

Փակագծերում նշենք, որ «համայնք» եզրույթը միգրանտների մասին տեքստերում հանդիպում է նույնքան հաճախ, որքան «դիասպորա» եզրույթը՝ հաճախակի փոխարինելով վերջինիս նույնիսկ առանց լուրջ գիտական սահմանազատման: Հասկանալի է, որ էթնիկ միգրանտները, որպես կանոն, կազմակերպում են տարբեր տիպի ընդհանուր կազմակերպություններ և համայնքային կառույցներ, որոնց նպատակն է միգրանտների ընդհանուր շահերի և իրավունքների պաշտպանությունը: Այդ կապակցությամբ երբեմն սղվում են «համայնք» և «դիասպորա» եզրույթների միջև հասկացությունների սահմանները²⁰:

Այդ իսկ պատճառով գիտական քննարկումները հիմնականում վարվում են այնպիսի չափանիշների և հատկանիշների առանձնացման և ըմբռնման շուրջ, որոնք լավագույնս բնութագրում են «դիասպորա» հասկացությունը: Կախված նրանից,

թե որքանով են այս կամ այն էթնիկ խմբերն այդ չափանիշներին համապատասխանում, նրանք կարող են նկարագրվել որպես դիասպորաներ կամ ոչ, եթե չեն համապատասխանում այդ չափանիշներին: Գիտական գրականության մեջ նման չափանիշների լրակազմ իր ժամանակ մշակել էր ամերիկացի հայտնի քաղաքագետ Ուիլյամ Սաֆրանը²¹:

Ահա այդ հայտանիշները ազգագրագետ Լևոն Աբրահամյանի կարճ շարադրանքում²².

1. տվյալ էթնիկ խմբի անդամները և/կամ իրենց նախնիները տեղափոխվել են որոշակի վայրից այլ շրջաններ կամ այլ երկրներ.

2. խմբի անդամները պահպանել են իրենց նախնիների հայրենիքի, նրա աշխարհագրական դիրքի, պատմության և ավանդույթների մասին պատկերացումները և կոլեկտիվ հիշողությունը.

3. նրանք իրենց զգում են որոշ չափով խորթ և մեկուսացված, քանի որ չդարձան, և, հնարավոր է, չեն կարող դառնալ «յուրային» իրենց ընդունած հասարակությունում.

4. ժամանակին, եթե հանգամանքները թույլ տան, նրանք կամ նրանց սերունդները հույս ունեն վերադառնալ այնտեղ, այն վայրը, որը նրանք համարում են նախնիների հայրենիքը, իրենց իսկական հայրենիքը.

5. նրանք համոզված են, որ բոլորը միասին պետք է պահպանեն գոյությունը, աջակցեն իրենց հայրենիքի բարգավաճմանը և անվտանգությանը.

6. նրանք շարունակում են իրենց նույնացնել այդ հայրենիքի հետ՝ դրանով իսկ զատելով իրենց էթնիկ գիտակցությունը,

¹⁸ Р.Брубейкер. «Диаспоры катаклизма» в Центральной и Восточной Европе и их отношения с родинами (на примере Веймарской Германии и постсоветской России) // Диаспоры, № 3.

¹⁹ Ж.Т.Тощенко. Общество травмы: между эволюцией и революцией (опыт теоретического и эмпирического анализа). Москва: Издательство «Весь Мир», 2020. 352 с.

²⁰ В.Попков. Диаспорная община – модель отношений этнических мигрантов с принимающим обществом //Диаспоры, № 3, 2003, с.126-151; А.Степанян. Социокультурные особенности армянской этнообщины Москвы (экскурс в прошлое и результаты полевого обследования 2003г.) // Диаспоры, № 1, 2004, с.46-63.

²¹ Safran, William. “Diasporas in Modern Societies: Myths of Homeland and Return”. Diaspora. A Journal of Transnational Studies. Vol. 1, № 1. 1991, p. 83-84; Сафран, Уильям. Сравнительный анализ диаспор. Размышления о книге Робина Коэна «Мировые диаспоры» // Диаспоры, № 4, 2004, с.138–162.

²² Левон Абрамян. Армения и армянская диаспора: расхождение и встреча // Диаспоры, № 1-2, 2000, с.52-76.

համերաշխությունը և ինքնությունը.

7. շարունակելով մնալ ազգային փոքրամասնություն՝ նրանք պահպանում են և փոխանցում նախնիների հայրենիքի մշակութային ժառանգությունն իրենց հաջորդող սերունդներին.

8. հայրենիքի հետ մշակութային, կրոնական և քաղաքական կապն էականորեն արտացոլվում է իրենց ստեղծած համայնքային միավորներում:

Այդ չափանիշների խմբաքանակը կարելի է դիտարկել ժամանակակից Ռուսաստանի օրինակի վրա, որտեղ ուղղվում է միգրանտների մեծ հոսք Խորհրդային Միության նախկին հանրապետություններից, մասնավորապես Հայաստանից:

Վերջին երեք տասնամյակում Հայաստանում անցկացված մեր բազմաթիվ հետազոտությունների համաձայն, աշխատանքային միգրանտների հիմնական հոսքը (մոտ 80%) ուղևորվում էր Ռուսաստանի Դաշնություն²³: 1997–2006թթ. Հայաստանից արտագաղթել է ավելի քան մեկ միլիոն մարդ²⁴: Մոտավորապես նույն ժամանակաշրջանում (1998–2002թթ.), պաշտոնական տվյալների համաձայն, հայերի թիվը Ռուսաստանում 532,4 հազարից աճել է մինչև 1130,5 հազար մարդ²⁵: Իսկ 2010թ. ՌԴ

²³ Karakashian M., Poghosyan G. *Armenian Migration and a Diaspora: a Way of Life* // in the Book. Adler, L., Gielen, U. World Migration. New York: Greenwood Publishing Group, Inc. 2003, pp. 225-243; Gevorg Poghosyan. *Armenian Migration*, Yerevan, "Europrint", 2014, 328 p.; Poghosyan G. *Out-Migration from Armenia* // "Transboundary Migration in the Post-Soviet Space". Three Comparative Case Studies. Nikolai Genov, Tessa Savvidis (eds.). Peter Lang, Berlin, 2011, pg. 39-77.; Погосян Г. А. Современное армянское общество. Особенности трансформации. Москва, Изд-во Академии Наук "ACADEMIA", 2005, 323 с.; Г.Погосян, И.Аракелян, В.Осипов, «Миграция и депопуляция в Армении», Ереван, Ин-т философии, социологии и права НАН РА, Изд-во «Лимуш», 2017, 200 с.; Погосян Г.А., Аракелян И.А., Армянская трудовая миграция в Россию, "СОТИС", Москва, № 4 (78), 2016, с.7-17; Погосян Г.А. "Анализ миграционных потоков в Армении" - В кн.: Транзитная миграция и транзитные страны: теория, практика и политика регулирования. Москва, 2009, с.196-213; Погосян Г.А. Общество в эпоху перемен: надежды и реалии – Вестник Российской Академии Наук, май, № 5, том 82, Москва, 2012, с. 441-450.

²⁴ Г.А.Погосян. «Ноев Ковчег», 2006, № 14.

²⁵ Население России 2003-2004. Одиннадцатый-двенадцатый ежегодный демографический доклад. (Под ред. А.Г.Вишневого), Москва, 2006, «Наука».

բնակչության մարդահամարի տվյալներով հայերի թիվը հասել էր 1 182 388 մարդու²⁶: Դեպի Ռուսաստան հայ միգրանտների հոսքը տարեկան կազմում է մոտ 13–15 հազար մարդ²⁷: 2019–2020թթ. միգրացիոն հոսքերը, ինչպես նաև տուրիստական ուղևորությունները կտրուկ կրճատվեցին աշխարհում կորոնավիրուսի համաճարակի պատճառով: Սակայն 2020թ. նոյեմբերյան պարտությունից հետո հայ հասարակությունում միգրացիոն տրամադրությունները նորից աճեցին, ինչին նպաստեց նաև սահմանափակումների ռեժիմի թուլացումը Ռուսաստանում, ԱՊՀ այլ երկրներում և Եվրոպայում:

Ընդհանրացնելով կարելի է ասել, որ այսօր կան «դիասպորա» հասկացության բազմաթիվ սահմանումներ՝ հաշվի առնելով հետազոտության ոլորտը և հետազոտողների խնդիրները: Օրինակ, «Քաղաքական բառարանում» տրվում է այդ հասկացության հետևյալ մեկնաբանությունը. «Դիասպորա (հունարեն diaspora– ցրում) որևէ էթնոսի (կամ կրոնական խմբի) շատ թե քիչ բազմանդամ հատվածը, որը մշտապես գտնվում է իր բնակության երկրի սահմաններից անդին»²⁸: «Սոցիոլոգիական բառարանում» տալիս են այդ եզրույթի իրենց մեկնաբանությունը՝ «դիասպորան» համարելով որպես «ժողովրդի (էթնիկ հանրության) մի մասի բնակությունը իր ծագման երկրից դուրս իր հայրենիքի հետ ինքնության զգացման պահպանման պարագայում»²⁹:

«Դիասպորայի» նման մեկնաբանությունները տրվում են մշակութաբանական և փիլիսոփայական բառարաններում: Մշակութաբանական բառարանում «դիասպորայի» տակ հասկաց-

²⁶ Население России: численность, динамика, статистика. 29.02.2020 URL: <http://www.statdata.ru/russia>

²⁷ Демографический ежегодник России. 2019. Стат.сб./ Д 31, Росстат, М., 2019. 252 с.

²⁸ Диаспора//Политический словарь. http://mirslivare.com/content_pol/DIASPORA-817.html

²⁹ Диаспора//Социологический словарь http://mirslivare.com/content_soc/DIASPORA-1391.html

վում են «կրոնական և էթնիկական խմբեր, որոնք ապրում են նոր տեղանքում գերակշիռ բնիկ բնակչության շրջապատում»³⁰։ Իսկ փիլիսոփայական բառարանում նշվում է, որ «դիասպորա» (հունարեն ցրումից) կոչվում էին Պաղեստինից անդին հրեական գաղութները, որոնք ձևավորվել էին Բաբելոնյան գերության ժամանակ մ.թ.ա. 4-րդ դարում։ Ներկայումս «դիասպորա» եզրությամբ կիրառվում է նաև այլ կրոնական և էթնիկ խմբերի նկատմամբ, որոնք ապրում են իրենց համար նոր շրջաններում՝ ազգային-մշակութային փոքրամասնության կարգավիճակում³¹։

Մեր միասնական նախագծում Գ.Ի. Օսադչայայի առաջարկով դիասպորա ասելով հասկանում ենք այլազգի շրջապատում ապրող ցանկացած էթնիկ կամ կրոնական փոքրամասնություն, որը միավորված է ընդհանուր ինքնագիտակցությամբ, ինչն արտահայտվում է խմբային համերաշխության զգացումով։ Բուն փոքրամասնության առկայությունը չի նշանակում դիասպորայի գոյությունը, քանի որ նրա ներկայացուցիչները կարող են ընտրել ուժման միջոցով անհատական հարմարվողական ուղին։

Դիասպորա միայն այն փոքրամասնությունն է, որն ունի ներքին համախմբման ինստիտուտներ։ Դա բավականին երկարաժամկետ համայնք է, չնայած հեռանկարում հնարավոր է դրա վերացումը կամ ձևափոխումը հանրության այլ տիպերի՝ սուբէթնոսներ, կաստաներ և այլն։

Դիասպորան ընդունված է դիտարկել ելքի երկրի և բնակչության նոր վայրի երկրի կապակցությամբ։ Ընդ որում տարբեր աղբյուրներում «երկիր» ասելով ենթադրվում է և՛ պետություն, և՛ պատմամշակութային տարածաշրջան։

³⁰ Диаспора // Культурологический словарь. <http://puteshestvui.narod.ru/Dictionary.htm>, որոնք ձևավորվել էին Բաբելոնյան գերության ժամանակ։

³¹ Диаспора // Философский словарь. http://mirslovarei.com/content_fil/DIASPORA-2484.html

§2. Դիասպորայի ուսումնասիրության տեսական-մեթոդաբանական հիմունքները

Դիասպորայի մասին առաջին հետազոտություններն արտասահմանում երևան եկան 20-րդ դարի 70-80-ական թվականներին։ Մեթոդաբանորեն նրանք **պատմական-համեմատական էին**, քանի որ հեղինակները կիրառում էին «դասական» դիասպորայի մոդելները։ Որպես այդպիսիք քննարկվում էին հրեական, հայկական, հունական, աֆրիկյան, իռլանդական, պաղեստինյան դիասպորաները (Ուիլյամ Սաֆրան, Ա. Աշքենազի, Խաչիկ Թուրյան)։ Ընդ որում հետազոտողներն առանձնացնում էին դիասպորայի այնպիսի չափանիշներ, ինչպիսիք էին պատմական հայրենիքից սփռվելը տարբեր շրջաններ և երկրներ, ելից երկրի մասին կոլեկտիվ հիշողությունը, ընդունող երկրում որպես օտար իրեն ընկալումը, հայրենիք վերադառնալու ձգտումը, ելից երկրի հետ կապերի պահպանումը, ելից երկրի հետ կայուն նույնականության հիման վրա համախմբման բավականին բարձր մակարդակը։

Սակայն միգրացիոն և էթնոսոցիալական գործընթացների շարժընթացը ի ցույց դրեց պատմական գուգադրություններից և համեմատություններից հրաժարման անհրաժեշտությունը։ Դա հանգեցրեց **պատմադասակարգման մեթոդաբանության** զարգացմանը և կիրառմանը։ Դասակարգման չափանիշներն են միգրացիայի սոցիալ-տնտեսական շարժառիթները, համակերպման կիրառվող սցենարները, սոցիալ-տնտեսական դերերը։ Պատմադասակարգման մեթոդը թույլ է տալիս էականորեն ընդլայնել դիասպորայի խնդիրների հասկացությունը, ձերբազատվել ոչ արդյունավետ մեթոդներից, դիտարկել կազմակերպված էթնիկ համայնքները, աշխատանքային միգրանտների մեծ խմբերը, որպես դիասպորա ներկայացված Ասիայից և Աֆրիկայից վերաբնակներին, ինչպես նաև նրանց, ովքեր վերաբնակվել են բազմաէթնիկ պետությունների տրոհման հետևանքով։

Խորհրդային Միության տրոհումը դրդեց հետազոտող-

ներին (Ռոջերս, Բրուքեյքեր) արդիականացնել «գոհի դիասպորայի» կամ նրա առանձնահատուկ ձևի՝ «աղետի դիասպորայի» մեթոդաբանական ավանդույթը, որոնք հայտնվում են սահմաններից դուրս՝ էթնիկ խմբերի տեղաշարժի հետևանքով: Հենց այդ հանգամանքը հանգեցրեց անդրազգային ցանցերի առաջացման էթնիկ խմբերի մասերի միջև, որոնք բաժանված են պետությունների սահմանով: Ըստ այդմ, դիասպորաները, ինտեգրվելով սոցիալական և մշակութային նոր պայմաններին, կապվում են նրա հետ երկարուձիգ և բարդ ցանցերով: Այդ ցանցերը, հատելով պետությունների սահմանները, հաղորդակցման միջոց են դիասպորաների սոցիալական, մշակութային, կրթական, տնտեսական և քաղաքական պահանջմունքների համար³²:

Էթնոսի խորհրդային տեսությունում ամենամշակվածը **պրիմորդիալիզմի** մեթոդաբանությունն է, որում դիասպորան դիտարկվում է բացառապես որպես էթնիկ երևույթ՝ էթնիկ միջուկից պատմականորեն պոկված բեկոր: Վ.Ի. Դյատլովը նշում էր. «...լայն տարածված կարծիք է, որ դիասպորան էթնիկ մայրցամաքից պոկված բեկոր է, նրա շարունակությունը, կրում է նրա հիմնական հատկանիշները»³³:

Ռուսաստանի Դաշնությունում ժամանակակից դիասպորաների խնդիրները հետազոտելիս գիտնականները նպատակահարմար են գտնում կիրառել հետևյալ մեթոդաբանական սկզբունքներն ու կոդմոտորիչները.

1. **կոնստրուկտիվիզմ** (դա էթնիկության մեկնաբանումն է որպես հանրության մի ձև, որն ունի ներքին սոցիալական կապեր, ինչպես նաև արտաքին սահմաններ, և որոնք բաժանվում են այսպես կոչված «յուրայինների» և «օտարների»).

2. **մարդակենտրոն** (երբ հետազոտության կենտրոնում է ոչ թե ամբողջ կոլեկտիվը, այլ «էթնիկ անհատը»: Դա թույլ է տալիս բացահայտել դիասպորայի յուրաքանչյուր անհատի շարժառիթը,

ինչպես նաև ազգային սփռվածության պայմաններում ինքնության բովանդակությունը և սուբյեկտիվ արժեքը).

3. **ինստիտուցիոնալիզմ** (դիասպորան ներկայացնում է որպես սոցիալական ինստիտուտների հանրագումար, այլ ոչ թե որպես այս կամ այն տարածաշրջանում էթնոսի վիճակագրական ամբողջություն).

4. **ազգային պետականության առկայություն** (շատ հաճախ դիասպորաները հանրություններ են, որոնք բնակության երկրի սահմաններից դուրս ունեն իրենց ազգային պետությունը կամ նրա կազմավորման հավակնությունները).

5. **գործընթացային** (յուրաքանչյուր դիասպորա ունի ինքնության անընդհատ վերարտադրության սոցիալական կապերի կազմման գործընթացի բնույթ).

6. **փուլային** (ժամանակի ընթացքում դիասպորայի զարգացման մեջ տարբեր փուլերի առկայություն. դիասպորացվելու փուլից մինչև ապադիասպորացում, երբ այդ հանրությունը վերադառնում է հայրենիք կամ ձուլվում է կեցության երկրում: Հանդիպում է նաև դիասպորայի ինքնության կրկին «զարթոնքը»՝ վերադիասպորացումը).

7. **ինքնության բազմամակարդակ բնույթ** (պայմանավորված է էթնիկ և ընդունող երկրում համակերպման ընթացքում ձեռք բերված սոցիալական ինքնության համակցությամբ կամ սոցիալիզացիայով, եթե անհատը կամ խումբը պատկանում է միգրացիայից հետո հաջորդող սերունդներին).

8. **էթնիկ «հոսքերաց»** (բազմամակարդակ էթնիկ ինքնության առկայության պայմաններում դիասպորայի անդամը գիտակից ընտրություն է կատարում դրանցից մեկի օգտին՝ ընտրելով իրեն «հայրենիք» և «արմատներ»).

9. **կապերի երկմակարդակ բնույթ** (դիասպորան ունի ներքին և արտաքին կապերի համակարգ, որոնք թույլ են տալիս պահպանել իրենց էթնոմշակութային ինքնությունը, ինչպես նաև ապահովում են հասարակության մեջ ներգրավվելու ընդունելի մակարդակը).

³² Шеффер Г. Диаспоры в мировой политике // Диаспоры. 2003. № 1, с. 162–185.

³³ Дятлов В. И. Диаспора: попытка определиться в понятиях // Диаспоры. 1999. № 1, с. 8–24.

10. **անդրազգային տարածքների մեջ ներգրավվածությունը** (յուրաքանչյուր դիասպորա այս կամ այն կերպ կառուցում է իր շփումները հայրենիքի հետ՝ ելնելով կրթական, ինտելեկտուալ, մշակութային, սոցիալական, տնտեսական և քաղաքական տարբեր պահանջմունքներից)։

11. **միջնորդության ձգտումը** (արտահայտվում է ընդունող երկրում սոցիալ-տնտեսական, քաղաքական և մշակութային շփումների մեջ միջնորդության և գերաստիճան հարմարվողականության մեջ)³⁴։

Դիասպորաների հետազոտության ամենաընդհանուր տեսություններն ու մեթոդաբանական մոտեցումները հետևյալն են.

1. **Էթնիկ ընդհանրությունների կոնստրուկտիվիստական տեսություն**։ Դա հնարավորություն է տալիս ուսումնասիրելու դիասպորաների զարգացումը՝ հաշվի առնելով միգրացիաները և անդրսահմանային փոխգործակցությունները։

2. **Դիասպորաների պատմական զարգացման տեսությունները** (Ա.Ս.Հարությունով, Ջ.Ի.Լևին), համաձայն որի՝ դիասպորաները դիտարկվում են զարգացման ընթացքում՝ ներառելով հետևյալ փուլերը՝ ողջ մնալ, քանակական աճ, կազմակերպվել, հասունություն, անկում, մահ, համաձայն Ջ.Քլիֆորդի՝ դիասպորայի երևույթի զարգացման պատմական ցիկլայնության։ Նա ներառում է միգրացիան, ողջ մնալու և ընդունող երկրում հարմարվելու անհրաժեշտությունը, այնուհետև գլոբալացումը և զարգացման նոր փուլը խթանող ինքնության զարթոնքը։ Դիասպորիզացիայի փուլում տեղի են ունենում դիասպորաների ինստիտուտների և կազմակերպությունների հիմնում և կայացում ու էթնո-մշակութային ինքնության արդիականացում։

3. **Համակարգային մոտեցումը** թույլ է տալիս հետազոտել տարածաշրջանային դիասպորաները՝ հաշվի առնելով գործոն-

ների բազմազանությունը և նրանց վերակառուցումն ամբողջական համակարգերի մեջ։

4. Դիասպորաների մի շարք հետազոտողներ հենվում են **պատմականության և օբյեկտիվիզմի սկզբունքների** վրա, որոնք դիտարկում են սոցիալական երևույթներն իրենց կապերի, փոխալսմանավորվածության և զարգացման մեջ՝ հաշվի առնելով կոնկրետ պատմական պայմանները։

5. Կիրառվում են նաև դիասպորայի ուսումնասիրության **միջառարկայական** մեթոդաբանությունները, որոնք օգտագործում են սոցիալական և հումանիտար կից գիտությունների հնարավորությունները³⁵։

Սոցիոլոգիայում, մասնավորապես Ռուսաստանում, հիմնական ուշադրությունը դարձվում է դիասպորայի սոցիալական բնութագրումներին և ինստիտուտներին, միգրանտների հարմարվողականության խնդիրներին։ Ժ.Տ.Տոչենկոյի և Վ.Ի.Չապտիկովի աշխատություններում ընդգծվում է դիասպորաների կարողությունը՝ սոցիալական ինստիտուտների միջոցով թույլ չտալ մշակութային ձուլումը։ Օ.Ե.Բրեդնիկովայի, Ե.Յու. Ֆիրսովի, Օ.Վ. Պաչենկովի և Ս.Յու. Ռոմյանցևի հետազոտություններում բացահայտվում են աշխատանքային միգրանտների տեղավորման խնդիրները և Ռուսաստանում հայկական ու վրացական դիասպորաների սոցիալական «կազմավորումը»։ Վ.Ի. Մուկոմելը հետազոտել է Ռուսաստանում դիասպորաների ձևավորման և զարգացման վեկտորների հարցերը, այնպիսիք, ինչպիսիք են սոցիալ-դեմոգրաֆիկ ուղղությունը, հարմարվողակա-

³⁴ А.А. Авдашкин. Феномен диаспоры: методологические основы научного исследования // Вестник Челябинского государственного университета. 2015. № 2 (357). История. Вып. 62, с. 131–137.

³⁵ Арутюнов С. А. Диаспора – это процесс // Этнографическое обозрение. 2000, № 2, с. 77; Левин З. И. Менталитет диаспоры (системный и социокультурный анализ). М., 2001, с. 40; Тишков В. А. Реквием по этносу: Исследования по социально-культурной антропологии. М., 2003, с. 446; Авдашкин А.А. Феномен диаспоры: методологические основы научного исследования//Вестник Челябинского государственного университета. 2015, № 2. Серия: История. Вып. 62, с. 134; Канукова З. М. Диаспора: функциональный анализ термина в российском историографическом контексте // Вестник Владикавказского научного центра. 2011, № 4, с. 24. Clifford J. Routes. Travel and Translation in the Late Twentieth Century. Cambridge, 1997, p.18.

նությունը հասարակությունում, հասարակական կազմակերպությունները, հայրենակցական հարաբերությունները, երկրների միջև համագործակցության ամրապնդման հեռանկարները:

ՄԱ. Աստվածատուրովայի, Ա.Ս. Կիմի, Մ.Ա. Մելնիկովի, Լ.Ա. Կրտյանի աշխատություններում վերլուծված են դիասպորային գործընթացների կոնֆլիկտոգեն և հաղորդակցման տեսակետները, որոնց թվում նաև դիասպորաների կողմից իրենց պատմական հայրենիքի շահերի լոբինգի կազմակերպումը: Գ.Ա. Տունիկի, Օ.Ն. Մաքսիմովայի, Օ.Լ. Պրոսկուրյակովայի թեզերում ուսումնասիրված են Հարավային Ուրալում ազգային քաղաքականությունը և միգրացիոն գործընթացները³⁶:

Այսօր բավականին լայն տարածում են գտել դիասպորաների ուսումնասիրման հատուկ մեթոդները: Ինչպիսիք են՝ կառուցվածքային-ֆունկցիոնալը, համեմատական-պատմականը, պատմադասակարգմանը, մարդաբանական տրոնականը, կենսագրականը և վերազգայինը: Օրինակ, բանավոր պատմական և կենսագրական մեթոդների, հարցազրույցների և դիտարկման օգնությամբ ստացվում է տեղեկատվություն, որը բնորոշում է հետազոտվող դիասպորաների ինքնակազմակերպումը, ինքնությունը և միգրանտների տեղավորման կազմակերպումը: Դիասպորաների ուսումնասիրման նման մեթոդաբանական մոտեցումը ենթադրում է **Էթնոսների** խմբի ինքնակազմակերպում,

որոնք ունեն ժամանակակից էթնոմշակութային ինքնություն, բնակության երկրից անդին ազգային պետություն, ինստիտուտների համակարգ, ներքին և արտաքին հաղորդակցության կապեր՝ ինքնությունը պահպանելու և պատմական հայրենիքի հետ հարաբերությունների պահպանման համար. դիասպորաների համար բնորոշ կրոնական, կրթական, բարեգործական, մշակութալուսավորչական և տնտեսական հիմնարկների ձևավորում:

§3. Հայկական սփյուռքի մասին

Հայերը հրեաների և հույների հետ մեկտեղ դասական դիասպորայի-սփյուռքի ներկայացուցիչներ են³⁷: Հայերի վերաբնակեցումները տեղի էին ունենում դեռևս միջին դարերում: Հազարամյակների ընթացքում հայ էթնոսը եզակի կամուրջ էր Արևելքի և Արևմուտքի միջև: Օտարերկրյա զավթիչների բազմաթիվ ներխուժումների և սեփական պետականության կորստի արդյունքում դեռևս միջնադարում ձևավորվեցին հայկական գաղութներ հարևան և այլ երկրներում³⁸:

Պատմության ընթացքում կային իրենց սովորական բնակավայրերից հայերի զանգվածային վերաբնակեցման մի քանի «ալիքներ»: Պատմաբանները նշում են, որ հայերի զգալի վերաբնակեցումները տեղի ունեցան 20-րդ դարի սկզբին՝ Առաջին աշխարհամարտի տարիներին, Եղեռնի արդյունքում, հենց 1915 թվականին: Հայերի կոտորածները և դրան հետևած զանգվածային վերաբնակեցումները ձևավորեցին հայկական սփյուռքը: Եղեռնից մազապուրծ եղած հարյուր հազարավոր հայեր ապաստ-

³⁶ Тощенко Ж.Т., Чаптыкова Т.И. Диаспора как объект социологического исследования // Социс. 1996, № 12, с. 37; Тишков В.А. Увлечение диаспорой (о политических смыслах диаспорального дискурса) // Диаспора. 2003, № 2, с. 180; Федосеева Л. Г. Национальные диаспоры как предмет исследования // Культурная диаспора народов Кавказа: генезис, проблемы изучения / отв. ред. Н.С.Надъярных, Л.А.Бекизова. Черкеск, 1993, с. 17; Дятлов В. И. Диаспора: попытка определиться в понятиях // Диаспоры. 1999, № 1, с. 8-24; Арсибекова Т. В. Армянская диаспора в Москве. История формирования и этнокультурное развитие в конце XX-начале XXI вв.: дис. канд. ист. наук. Москва, 2012; Асвацатурова М. А. Диаспоры в Российской Федерации, формирование и управление: На материалах Северо-Кавказского региона: дис. д-ра полит. наук. М., 2003; Кртян Л. А. Роль армянской диаспоры в политическом процессе Французской Республики: дис. канд. полит. наук. Нижний Новгород, 2011; Фирсов Е. Ю. Инварианты армянской диаспоры в российской провинции // Журнал социологии и социальной антропологии. 2002, № 2, с. 113-132.

³⁷ Brubaker, R. The “Diaspora” diaspora. Ethnic and Racial Studies. 2005, № 28(1), pp. 1-19; Aleksandr V. Gevorkyan. Armenian diaspora // In book: The Encyclopedia of Global Human Migration. Blackwell Publishing Ltd, St. John's University, New York City, United States, 2013; Hovannisian, R. The Armenian People from Ancient to Modern Times. 1997, New York: St. Martin's.

³⁸ <http://diaspora.gov.am/ru/pages/15/russia>. [Դիտման ժամանակը: 05.02.2021].

տան գտան աշխարհի տարբեր երկրներում՝ ստեղծելով այսպես կոչված «դասական սփյուռք»:

Երևանի ազգային գրադարանում պահպանվում է վավերագիր, համաձայն որի՝ 1914թ. կային 202 հայկական միգրանտական բնակավայրեր («գաղթօջախներ» կամ «migration homes») Հնդկաստանից մինչև Ավստրալիա, Արգենտինա, Եթովպիա, Հյուսիսային Ամերիկա, Եվրոպայի, Մերձավոր Արևելքի և Ռուսաստանի տարբեր քաղաքներում³⁹: Թուրքիայից ԱՄՆ հայերի միգրացիան կար 1895թ. շատ առաջ⁴⁰: 1894–ից մինչև 1896թթ. մոտ 100 հազար հայ որպես Թուրքիայից փախստական տեղափոխվեցին այլ երկրներ⁴¹, իսկ 1895–1899թթ. ընթացքում 70 982 հայ փախստական բնակության տեղափոխվեցին ԱՄՆ⁴²: Հայերի զանգվածային տեղաշարժեր տեղի էին ունենում մինչև Եղեռնը: Լիբանանից, Իրաքից, Եգիպտոսից և Սիրիայից 20–րդ դարի տարբեր թվականներին հայերի մեծ հոսքեր ուղղվեցին Եվրոպա և ԱՄՆ: Պատմականորեն նման կերպ ձևավորվեց հայկական սփյուռքը աշխարհի ավելի քան 100 երկրներում: Ներկայումս ամբողջ աշխարհում այն հաշվվում է մոտ 7 միլիոն մարդ⁴³, երբ որ բուն Հայաստանում բնակվում է 3 միլիոնից պակաս մարդ: Սփյուռքի աշխարհագրությունը հետագայում ընդլայնվեց Խորհրդային Միության տրոհման և դրան հետևած տնտեսական, տարածաշրջանային ճգնաժամի և Ղարաբաղյան պատերազմի հետևանքով: Ներկայումս ամենախոշոր հայկական սփյուռքերը կենտրոնացված են Ռուսաստանում (2,2 միլիոն), ԱՄՆ–ում (1,6

միլիոն) և Եվրոպայում (միայն Ֆրանսիայում 650 հազար մարդ)⁴⁴: Այսօր հայերն ապրում են աշխարհի 102 երկրներում: Այնտեղ գործում են մոտ հազար ամենօրյա և կիրակնօրյա դպրոցներ, համահայկական բազմաթիվ քոլեջներ և կրթական կենտրոններ, հարյուրավոր հասարակական և քաղաքական կազմակերպություններ, մարզական և մշակութային միություններ, բարեգործական և հայրենասիրական միավորումներ և գիտական հաստատություններ:

2016թ. այն ժամանակ դեռևս գոյություն ունեցող ՀՀ սփյուռքի նախարարության նախաձեռնությամբ անցկացվեց աշխարհում հայկական սփյուռքի մասշտաբային հետազոտություն: ՀՀ ԳԱԱ փիլիսոփայության, սոցիոլոգիայի և իրավունքի ինստիտուտի սոցիոլոգները Սփյուռքի նախարարության մասնագետների հետ միասին մշակեցին այդ հետազոտության մեթոդաբանությունը, մեթոդիկան և տեխնիկան: Մշակվեց նաև հատուկ հարցաթերթիկ, որը Սփյուռքի նախարարությունը պետական և հասարակական խողովակներով ուղարկեց արտասահմանում 101 հայկական դեսպանություններ և ներկայացուցչություններ: Ստացված արդյունքները մշակվեցին և ընդհանրացվեցին ինստիտուտի սոցիոլոգների կողմից և հանդիսացան վերլուծական զեկույցի հենքը, որում օգտագործվեցին նաև վիճակագրական և վերլուծական այլ նյութեր⁴⁵:

Պարզվեց, որ աշխարհի ավելի քան 100 երկրներում բնակվող հայերի 70%–ը տվյալ երկրի քաղաքացի են, իսկ 20%–ը աշխատանքային միգրանտներ, որոնց մեծամասնությունը մտադրված է հիմնավորվել այնտեղ մշտապես և ստանալ քաղաքացիություն կամ կացության իրավունք: Փաստորեն հայերի միայն 10%–ը չունեն որևէ իրավաբանական կարգավիճակ և/կամ համարվում են անլեգալ միգրանտներ:

⁴⁴ <http://diaspora.gov.am/ru/diasporas>; <http://diaspora.gov.am/ru/pages/3/usa>; <http://diaspora.gov.am/ru/diasporas/6/france>; [Դիտման ժամանակը: 10.02.2021].

⁴⁵ Պողոսյան Գ., Բաբայան Վ., Պողոսյան Ռ. Հայերն աշխարհում // «Փիլիսոփայությունը արդի աշխարհում», Եր., «Լիմուշ» հրատ., 2016, էջ 97–129:

³⁹ Karakashian M., Poghosyan G. *Armenian Migration and a Diaspora: a Way of Life* – in the Book. Adler, L., Gielen, U. *World Migration*. New York: Greenwood Publishing Group, Inc. 2003, pp. 225–243.

⁴⁰ Hagopian G. *The Immigration of Armenians to the United States*. The Armenian Review, 41, (2/162), p.67–76.

⁴¹ Dadrian V. *The history of Armenian genocide: Ethnic conflict from the Balkans to Anatolia to the Caucasus*. 1995, Providence, RI; Belghahn

⁴² Tashjian J.H. *The Armenians of the United States and Canada*. 1947, Boston: Hairenik Press, p.18.

⁴³ <http://diaspora.gov.am/ru/diasporas> [Դիտման ժամանակը: 10.02.2021].

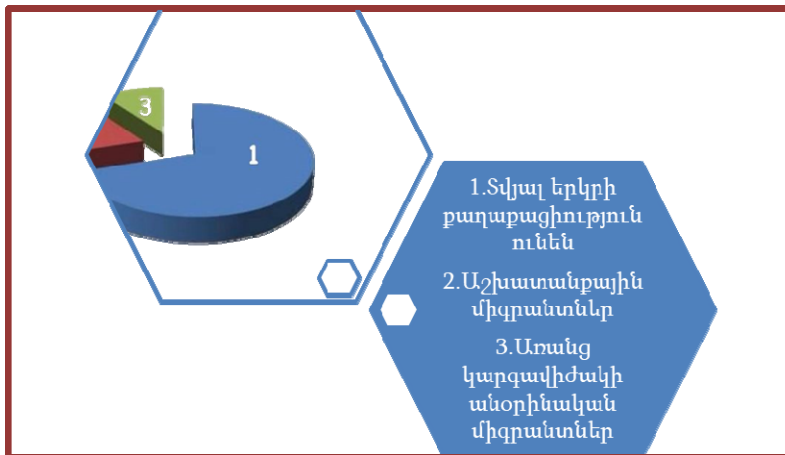
Աղյուսակ 1

Արտասահմանում ապրող հայերի քանակը՝ համաձայն իրենց կարգավիճակի

Տվյալ երկրի քաղաքացի են, ունեն մշտական բնակության իրավունք	4.977.744
Աշխատանքային միգրանտներ	1.373.300
Առանց հատուկ կարգավիճակի անօրինական միգրանտներ	615.500

Նկար 2. Աշխարհում հայերի բնակության քարտեզ (մուգ գույնով նշված են բնակության երկրները):

Նկար 1. Հայ միգրանտների կարգավիճակը արտերկրում:

Ստորև բերված տվյալները ներկայացնում են հիմնականում այդ երկրներից ստացված տեղեկությունները, ինչպես նաև տեղեկություններ այլ աղբյուրներից:

Աղյուսակ 2

	Տարածա- շրջաններ	Հայկական եկեղեցիների թիվը	Դպրոցների, նախադպրոցների և ուսումնական հաստատությունների թիվը	Մշակութային կենտրոններ, ակումբներ, խմբակներ	Երիտասարդական կազմակերպություններ	ԶԼՄ	Մասնագիտական միություններ	Հայագիտական ամբիոններ, կենտրոններ	Համահայկական կազմակերպություններ, միություններ	Հայկական հիմնադրամներ
1	ԱՊՀ երկրներ	164	188	85	28	42	21	14	272	3
2	Հյուսիս և Կենտրոնական Ամերիկա	140	172	116	22	104	13	32	105	3
3	Եվրոպա	209	151	177	25	63	10	31	208	16
4	Ասիա, Մերձավոր Արևելք, Արևմտյան և Հարավարևմտյան Ասիա	172	89	104	16	16	8	14	88	7
5	Հարավային Ամերիկա	18	16	8	4	15	–	5	24	4
6	Ավստրալիա և Օկեանիա	6	10	3	1	2	–	1	8	–
7	Աֆրիկա	10	5	5	–	4	–	14	4	–
	Ընդամենը	719	631	498	96	246	52	97	709	33

ԱՊՀ երկրների հայկական համայնքները

Հայկական համայնքը ԱՊՀ երկրներում ամենաբազմա-
դամն է. այնտեղ ապրում են մոտ 2,9 միլիոն հայեր: Եթե հաշվի առ-
նենք, որ ոչ պաշտոնական տվյալներով Ռուսաստանում բնակ-
վում է 2,5 միլիոն հայ, Ուկրաինայում նրանց թիվը 450–500 հազար
է, իսկ Ղազախստանում՝ 80.000, ապա կարելի է ենթադրել, որ
հայերի ընդհանուր թիվը կարող է հասնել 3,5 միլիոնի: Բացի
դրանից, ԱՊՀ երկրներում կենտրոնացած է հայ աշխատանքային
միգրանտների մեծ քանակ: Օրինակ՝ Ռուսաստանում նրանք
800.000–1.000.000–են, Ուկրաինայում՝ մոտ 300–350 հազար, Ղա-
զախստանում, ըստ որոշ տվյալների, 50.000–ից ավելի:

Հայերի ներգրավումը Միջուկի համայնքային կյանքի մեջ
մեծ չէ: Հայերի մոտ 70–80%–ը չեն մասնակցում հայկական հա-
մայնքների անցուդարձին, իսկ տարբեր տիպի մշակութային մի-
ջոցառումներ այցելողների թիվը ԱՊՀ տարածքում 30%–ից ավել
չէ: Հայերի մեծամասնությունը Հայ առաքելական եկեղեցու հե-
տևորդ են, սակայն նրանց մեջ կան կաթոլիկ ուղղվածության, հի-
սունականների, Եհովայի վկաների հետևորդների ոչ մեծ խմբեր:

Հայկական սփյուռքի գլխավոր խնդիրը, իհարկե, ազգային
ինքնության պահպանումն է: Հայերի երիտասարդ սերունդը բա-
վարար չափով չի տիրապետում հայերենին, մոտ 60–70%–ը գրե-
թե չի տիրապետում գրավոր հայերենին: Կտրուկ աճում է խառն
ամուսնությունների թիվը՝ հասնելով 40–45%–ի (առանձնապես
Ռուսաստանում, Ուկրաինայում, Ղազախստանում և Ուզբեկ-
ստանում): Օրինակ, Ալմաթիում կա Ղազախստանում միակ հայ-
կական եկեղեցին (ավելի ճիշտ ոչ թե եկեղեցի, այլ աղոթարան),
ուստի հայերը ստիպված են այցելել ռուսական ուղղափառ եկե-
ղեցի: Նույն պատկերը Թուրքմենստանում է:

Սոցիալական ցանցերում հարցման միջոցով հնարավոր
դարձավ վերլուծել և ստանալ հետևյալ մոտավոր ցուցանիշները.

– հայերի մոտավորապես 80%–ը որևէ համայնքային կազ-
մակերպության անդամ չեն.

–մշակութային տարբեր միջոցառումներին ՌԴ մասշտաբով մասնակցում են մոտ 30 % հայեր (Մոսկվայում մի փոքր ավելի՝ 35%)։

–հարցման ենթարկված հայերի 97%–ը գաղափար չունեն, թե ով է հայկական տեղական համայնքի ղեկավարը։

–ՌԴ հայ երիտասարդության ներգրավվածությունը համայնքային կյանքին կազմում է 29% (Մոսկվայում՝ 41%)։

Աղյուսակ 3

	Երկրներ	Հայկական եկեղեցիների թիվը	Դպրոցների, նախադպրոցների և ուսումնական հաստատությունների թիվը	Մշակութային կենտրոններ, ակումբներ, խմբակներ	Երիտասարդական կազմակերպություններ	ԶԼՄ	Մասնագիտական միություններ	Հայագիտական ամբիոններ, կենտրոններ	Համահայկական կազմակերպություններ, միություններ	Հայկական հիմնադրամներ
1	Ռուսաստան (ՌԴ)	35	30	35	10	25	10	9	100	3
2	Վրաստան	93	123	7	15	10	10	3	120	–
3	Ուկրաինա	23	15	24	1	1	1	2	23	–
4	Ուզբեկստան	3	2	1	1	1	–	–	2	–
5	Բելառուս	–	3	5	–	2	–	–	5	–
6	Թուրքմենստան	2	3	2	–	1	–	–	1	–
7	Ղազախստան	1	9	8	1	2	–	–	15	–
8	Մոլդովա	4	4	1	–	–	–	–	4	–
9	Տաջիկստան	–	1	1	–	–	–	–	1	–
10	Ղրղզստան	1	1	1	–	–	–	–	1	–
	Ընդամենը	162	188	85	28	42	21	14	272	3

Նման ցածր ցուցանիշները պայմանավորված են ոչ միայն համայնքի անդամների պասիվությամբ, այլև ոչ բավարար քաղաքականությամբ, նաև անցկացվող համայնքային միջոցառումների

որոշակի հնացած բնույթով և այդ ծրագրերի սահմանափակությամբ։ Դրա արդյունքում տեղական հայկական համայնքի մարդկանց վիթխարի քանակ մնում է չներգրավված այդ միջոցառումներին։

Որոշ երկրներում, մասնավորապես Ռուսաստանում և Ուկրաինայում, ճշգրիտ տվյալներ չկան հայկական համայնքային կազմակերպությունների թվի և բնույթի վերաբերյալ։ Բացի եկեղեցիների, նախադպրոցական և այլ ուսումնական հաստատությունների մասին տեղեկությունների թվից, աղյուսակում բերված մյուս տեղեկությունների թվերն իրականում ավելի են, ներկայացված են միայն հայտնի կամ պաշտոնական աղբյուրներում նշված կազմակերպությունները։

Հայերը Խորհրդային Միության տարիներին

Խորհրդային իշխանության 70 տարիները բազմազգ պետությունում հայերի համար նաև ազգային ինքնության աճի տարիներ էին։ Հայաստանը մեծ թռիչք կատարեց Խորհրդային Միության տարիներին, որը մեծ ներդրում ունեցավ հայկական մարդկային կապիտալի զարգացման գործում, և որը խաղաղ պատմական ժամանակաշրջան տրամադրեց հայկական պատմության, գիտության, կրթության, տնտեսության, մշակույթի, սպորտի, ինչպես նաև ազգային ինքնության ամրապնդման համար։

Խորհրդային Հայաստանը կարևոր և եզակի տեղ է գրավում հայ ժողովրդի պատմության մեջ։ 70 տարվա զարգացման ընթացքում Հայաստանի Հանրապետությունը մոխրից հառնեց Եղեռնից հետո, զարգացման ուղի բացեց տանջված, արյունախեղ հայ ժողովրդի համար, որն այդ պահին կանգնած էր ֆիզիկական բնաջնջման եզրին։ Խորհրդային Հայաստանի ամբողջ ժամանակաշրջանն արգասաբեր էր հայ ժողովրդի համար. նա հնարավորություն ստեղծեց արդյունաբերության, գյուղատնտեսության, գիտության, մշակույթի, կրթության և սոցիալական ոլորտի համար։

Շնորհիվ նրա, որ խորհրդային Հայաստանը պաշտպանված էր արտաքին սպառնալիքներից և հնարավորություն ստացավ խաղաղ զարգացման համար, հայոց պատմության մեջ արձանագրվեցին աննախադեպ նվաճումներ, մասնավորապես երկրի բնակչության քանակի աճ խորհրդային իշխանության տարիներին: Փաստորեն միայն Հայաստանի խորհրդայնացումն օգնեց հայ ժողովրդին փրկվել Թուրքիայի կողմից իսպառ բնաջնջվելու վտանգից:

Եվ այս ամենը, նույնիսկ հաշվի առնելով այն խոշոր կորուստները, որ հայ ժողովուրդը կրեց Հայրենական պատերազմի տարիներին: Պատերազմի սկզբին Խորհրդային Հայաստանի բնակչությունը կազմում էր 1,5 միլիոն մարդ, հանրապետությունն ամենափոքրաթիվն էր Խորհրդային Միությունում: Չնայած դրան, 1941–1945թթ. բանակի շարքերը համալրեցին գրեթե 500000 մարդ: ԽՍՀՄ–ում զորահավաքի մակարդակն ամենաբարձրը Հայաստանում էր: Հայերը տվեցին 3 մարշալ, ԽՍՀՄ նավատորմի ծովակալ, 10 ծովակալ և 150 գեներալ:

ԽՍՀՄ մարշալ Հովհաննես Բաղրամյան (1897–1982թթ.).

ավիացիայի մարշալ Սերգեյ Խուդյակով (Արմենակ Խամփեյանց, 1902–1950թթ.).

գրահատանկային զորքերի գլխավոր մարշալ Համազասպ Բաբաջանյան (1906–1977թթ.).

ԽՍՀՄ ծովակալ Հովհաննես Իսակով (Հովհաննես Տեր-Իսահակյան, 1894–1967թթ.):

Ռազմի գեներալների թվում էին ավիակոնստրուկտոր Արտեմ Միկոյանը և Ստեփան Միկոյանը, ինչպես նաև Ճարտարագիտական զորքերի մարշալ Սերգեյ Ազանովը (Սարգիս Օհանյան, 1917–1996թթ.):

Հայրենական պատերազմի տարիներին խորհրդային բանակ զորակոչվեցին ավելի քան 600.000 հայ ամբողջ Խորհրդային Միությունից, որոնց գրեթե կեսը չվերադարձավ ճակատներից: Հայրենական պատերազմի տարիներին խորհրդային հայերի կորուստները համեմատելի են ամերիկյան բանակի կորուստների

հետ (ավելի քան 300.000 մարդ): Հայաստանը շատ թանկ վճարեց Մեծ հաղթանակի համար և երբեք չի մոռանա մեր հայրերի և պապերի սխրանքը: Ստալինը պատահական չի ասել. *«Հաղթեց ռուս ժողովուրդը, որի հետ հերոսաբար մարտնչում էին նաև հայերը. նրանք ավելի սխրանք գործեցին և ավելի զոհ տվեցին, քան անգլիացիները»*: Հաղթանակած մարշալ Գ.Ժուկովը նշել է, որ *Ֆաշիզմի նկատմամբ հաղթանակում հայերը, սկսած շարքայինից և վերջացրած մարշալով, անմահացրին իրենց անունները հերոսական զինվորների չխամրող փառքով*: Աշխարհաքաղաքական հիմնախնդիրների ակադեմիայի նախագահ գեներալ–գնդապետ Լեոնիդ Իվաշովն ընդգծել է. *հերոսների, գեներալների և մարշալների՝ մեկ շնչին ընկնող թվով Հայաստանը բոլորին գերազանցում է*:

Պատերազմի ընթացքում կատարած սխրանքների համար 66.800 հայ պարգևատրվել է տարբեր շքանշաններով և մեդալներով. 106–ը արժանացել են Խորհրդային Միության հերոսի կոչման (նրանցից երկուսը՝ մարշալ Հովհաննես Բաղրամյանը և օդաչու Նելսոն Ստեփանյանը, կրկնակի հերոսներ էին), 27–ը՝ Փառքի շքանշանի լրիվ ասպետներ:

Մոտ 150 հայ գեներալներ պատերազմի տարիներին ղեկավարել են ռազմական խոշոր միավորումներ: Նրանցից 8–ը գեներալ–գնդապետներ էին, 31–ը՝ գեներալ–լեյտենանտներ և 109–ը՝ գեներալ–մայորներ: Կարմրադրոշ նավատորմում ծառայում էին հայ 9 փոխծովակալներ: 1941–1942թթ. Հայաստանում ձևավորվեցին հայկական 6 դիվիզիաներ՝ 89–րդ, 408–րդ, 409–րդ, 261–րդ 390–րդ և 76–րդ, որոնց անձնակազմը համալրված էր գերազանցապես հայերով:

Թիկունքում նույնպես հայերը ջանասիրաբար աշխատում էին մի քանի հերթափոխով՝ մատակարարելով բանակը: Կառուցվեցին մի քանի տասնյակ պաշտպանական գործարաններ: Հանրապետության բնակչության միջոցներով ձևավորվեցին երկու ավիացիոն էսկադրիլիա, երկու տանկային շարասյուն և «Խորհրդային Հայաստան» զրահագնացք:

Խորհրդային Միության տարիներին ինտեգրացիայի և զարգացման հաջող ընթացքը վկայում է, որ իր շահը պետք է փնտրել Ռուսաստանի հետ տնտեսական համագործակցության մեջ, ինչպես նաև ԵԱՏՄ շրջանակներում ինտեգրացիոն ոլորտում: Այսօր, երբ ձևավորվում է նոր աշխարհակարգ, և խորտակվում է միաբնեռ աշխարհը, շատ կարևոր է, որ ԵԱՏՄ-ն ոչ միայն փնտրի իր ընդլայնման համար արդյունավետ ուղիներ, այլև արդյունավետ ամրապնդի և խորացնի ինտեգրացիայի այն աստիճանը, որին այսօր հասել են անդամ-պետությունները: Ըստ մեզ՝ տնտեսական ինտեգրացիայի այս մակարդակը դեռևս անբավարար է ԵԱՏՄ-ի լիարժեք գործելու համար: Բացի դրանից, անբավարար ինտեգրացիայի ներքին խնդիրներից գատ, առկա է ռազմավարական ինքնավարության պաշտպանության խնդիրը, որը թելադրվում է աշխարհաքաղաքական համաշխարհային օրակարգով: Այդ խնդիրը ԵԱՏՄ-ն դեռևս անտեսում է և բավարար ուշադրություն չի դարձնում դրան: Իսկ ժամանակը չի սպասում, և աշխարհակարգը COVID-19-ի պայմաններում սրընթաց փոփոխվում է: Հիմա ժամանակն է մտածել ԵԱՏՄ-ի ռազմավարական ինքնավարության ամրապնդման միջոցառումների մասին:

§ 4. Ռուսաստանի հայերը. սփյուռքի զարգացման պատմությունը

Ռուսաստանում մի ամբողջ հազարամյակի ընթացքում հայերը խաղաղ ապրում և աշխատում էին՝ օգտվելով ռուսաստանյան կառավարության հովանավորությունից, որն ապահովում էր նրանց տարբեր արտոնություններով և ռուս ժողովրդի համակրանքով: Հին Ռուսիայում բնակություն հաստատած հայերի մասին առաջին տեղեկությունները պատմաբանները վերագրում են 10-11-րդ դարերին, այսինքն, երբ 9-րդ դարի երկրորդ կեսից հաստատվում են սկզբից առևտրական, այնուհետև մշակութային կապեր Ռուսաստանի և Բյուզանդական կայսրության

միջև⁴⁶: 14-րդ դարում հայերը հիմնավորվեցին Վոլինի քաղաքներում՝ Լուցկում, Վլադիմիրում: Ժամանակի ընթացքում հայերի թիվը Հարավարևմտյան Ռուսիայում ավելացավ: 16-17-րդ դարերում նրանք բնակվում էին այդ տարածաշրջանի 50 քաղաքաբնակ վայրերում: 17-րդ դարի երկրորդ կեսից զարգացան հայկական բնակավայրերը Ստանիսլավում (ներկա Իվանոֆրանկովսկ), Լիսեցում, Տիսմենիցայում, Գորոդենկայում և Օբերտինում⁴⁷:

Կիևյան Ռուսիայի ժամանակ՝ 11-12-րդ դարերում, Կիևում կար հայկական մեծ համայնք: Հայկական համայնքներ կային նաև Մոսկվայում, Նովգորոդում, Կազանում, Աստրախանում, Հյուսիսային Կովկասում և այլուր: 17-րդ դարում Ռուսաստանում հայերը հիմնականում զբաղվում էին առևտրով: Աստրախանում և Սանկտ Պետերբուրգում նրանք զբաղվում էին նաև արտադրությամբ: Հայ ձեռնարկատերեր Իսախանովները, Լազարյանները, Տարասովները և այլք Ռուսաստանի տարբեր շրջաններում ստեղծեցին արտելներ և մանուֆակտուրաներ: Ռուսաստանում աստիճանաբար ծնվում էր հայկական առևտրական և արտադրական բուրժուազիան⁴⁸:

Պետրոս Առաջինի կառավարման տարիներին արևելյան քաղաքականությունը դարձավ ռուսական արտաքին քաղաքականության գերակայություններից մեկը, որի իրականացման կարևոր գործոններից էին հայերը: Հայ ազատագրական շարժման ականավոր գործիչ Իսրայել Օրու՝ 1701թ. Մոսկվա կատարած այցից և Ռուսաստանի կայսր Պետրոս Առաջինի, քաղաքական շրջանակների և կառավարության հետ բանակցություններից հետո Ռուսաստանում հայկական համայնքների դերն ավելի ևս աճեց: Հայկական համայնքները Ռուսաստանի իշխանություններից ստացան ոչ միայն տնտեսական, այլև իրավաբանական

⁴⁶ Ю.В.Арутюнян (отв. редактор). Российские армяне. Этносоциологическое исследование, Ер., Издательство "Титутон", 2016, с.14.

⁴⁷ Агаян Ц.П. Россия в судьбах армян и Армении. М., 1994, с. 47-48.

⁴⁸ <http://diaspora.gov.am/ru/pages/15/russia>

արտոնություններ: Հենց այդ ժամանակ Մոսկվայում և Սանկտ Պետերբուրգում մշակվեցին և կառավարությանը ներկայացվեցին Հայաստանի ազատագրման և հայկական պետականության վերականգնման նախագծերը:

1717թ. ստեղծվեց Ռուսաստանի բոլոր հայերին միավորող Հայ առաքելական եկեղեցու Աստրախանի թեմը: Գործնականում Ռուսաստանի բոլոր հայաբնակ շրջաններում գործում էին հայկական եկեղեցիներ: Եկեղեցին այն ժամանակ կարևոր դեր էր խաղում ռուսաստանցի հայերի կյանքում: Հայկական առաջին դպրոցները բացվեցին հենց եկեղեցիներին կից: Օրինակ, 18-րդ դարի վերջին բացվեցին հայկական դպրոցը Նոր Նախիջևանի Սուրբ Խաչ եկեղեցուն կից, Աստրախանի Աղաբաբյան լիցեյը, հռչակավոր Լազարյան ճեմարանը Մոսկվայում: Հայկական թերթերն ու ամսագրերը հրատարակվում էին Մոսկվայում, Նոր Նախիջևանում, Սանկտ Պետերբուրգում և Պյատիգորսկում:

1915թ. Եղեռնից հետո Արևմտյան Հայաստանից հրաշքով մազապուրծ փախստականներն ապաստան գտան Ռուսաստանի կայսրության խոշոր քաղաքներում: Հայ նոր միգրանտները լրացրին Ռուսաստանի հայկական հին համայնքների թիվը և հիմնեցին նորերը: Հենց այդ տարիներին Մոսկվայում, Սանկտ Պետերբուրգում, Նոր Նախիջևանում ստեղծվեցին բարեգործական կազմակերպություններ և հայ փախստականներին օգնության կոմիտեներ:

Ռուսաստանի հայերն ակտիվ էին նաև կայսրության տնտեսական, մշակութային և քաղաքական կյանքում:

1828թ. փետրվարին՝ Ռուսաստանի և Պարսկաստանի միջև երկարատև պատերազմից հետո, ստորագրվեց Թուրքմենչայի պայմանագիրը, համաձայն որի՝ Արևելյան Հայաստանը վերջնականապես և ընդմիշտ ազատագրվեց իրանական բազմադարյան լծից և մտավ Ռուսաստանի կազմի մեջ: Մինչև Ռուսաստանին միանալը Արևելյան Հայաստանը, որի հիմնական մասը կազմում էին Երևանի և Նախիջևանի խանությունները, գրեթե 300 տարի

գտնվում էր Շահական Պարսկաստանի իշխանության տակ⁴⁹: Ռուսաստանի կազմի մեջ Արևելյան Հայաստանի մտնելուց հետո հայկական համայնքների ազգային կյանքի հիմքը դարձավ մշակույթը: Մոսկվայում Լազարյան ճեմարանը դարձավ արևելագիտության և հայագիտության զարգացման կարևոր կենտրոն: Այնուհետև 1921թ. այն դարձավ Հայ արվեստի տուն: Հայկական համայնքների մշակութային կյանքի կարևորագույն արտահայտությունն էին լուսավորչական շարժումը և տպագրական գործը: Հայկական սփյուռքի ձևավորման գործընթացը շարունակվում էր ամբողջ 19-րդ դարի ընթացքում:

Ժամանակին հընթացս հայերը սկսեցին ներգրավվել սոցիալ-դասակարգային պայքարի մեջ: 1917թ. Հոկտեմբերյան հեղափոխությունից հետո Ազգությունների կոմիսարիատին կից ստեղծվեց Հայկական գործերի համար առանձին Կոմիսարիատ⁵⁰: Մակայն 1920 թվականների երկրորդ կեսից Ռուսաստանի հայկական համայնքների մշակութային կյանքն աստիճանաբար հանգչում էր: Փակվում էին հայկական դպրոցները և պարբերականները, այլ եկեղեցիների նման հայկական եկեղեցու գործունեությունը նույնպես արգելվեց⁵¹: Խորհրդային Ռուսաստանը շարժվում էր ԽՍՀՄ ընդհանուր ազգային և ինտերնացիոնալ քաղաքականության ուղով: Կոմկուսի ղեկավարությամբ իշխանությունն իրականացնում էր երկրի բոլոր շրջանների և հանրապետությունների զարգացման ընթացքը՝ անկախ քաղաքացիական հասարակության ազգային պատկանելությունից: Նաև այդ պատճառով Խորհրդային Ռուսաստանի տարածքում ապրող հայերը չստեղծեցին սփյուռքյան սոցիալական, քաղաքական այն կազմակերպությունները, որոնք հայկական համայնքները մեծ

⁴⁹ Николай Тавакалян. Присоединение Восточной Армении к России и его прогрессивное значение. Ер., «Трабер» АН Арм. ССР, 1978, с.3-20.

⁵⁰ <http://diaspora.gov.am/ru/pages/15/russia>

⁵¹ Նույն տեղում:

թվով ստեղծում էին Եվրոպայի, Ամերիկայի, Ասիայի և Մերձավոր Արևելքի երկրներում⁵²:

Խորհրդային Միության տրոհումը փաստորեն նորից, երկրի կյանքի տարբեր կողմերի դեմոկրատացման հետ մեկտեղ, պայմանավորեց Ռուսաստանում հայկական համայնքների սոցիալական և մշակութային կյանքի ակտիվացումը: Հենց այդ ժամանակաշրջանին է վերաբերում Ռուսաստանի հայերի միգրացիոն աննախադեպ հոսքը: Հայերի մեծ քանակ Ադրբեջանից փախավ Ռուսաստան Բաքվի, Սումգայիթի, Կիրովաբադի ջարդերից հետո: Դեռևս 1988թ. երկրաշարժից հետո ավելի քան 250 հազար հայ տարահանվեցին կամ ինքնուրույն տեղափոխվեցին Ռուսաստան և բնավորվեցին Կրասնոդարի և Ստավրոպոլի մարզերում, Ռոստովի շրջանում, Մոսկվայում, Սանկտ Պետերբուրգում, Սիբիրի և Ուրալի արդյունաբերական տարբեր քաղաքներում: Մի շարք հայկական համայնքներում նորից բացվեցին դպրոցներ և հայոց լեզվի դասընթացներ: Սկսեցին հրատարակվել երկլեզվյան հայկական թերթեր, բացվեցին մշակութային կենտրոններ և միություններ, մասնավորապես Մոսկվայում, Պետերբուրգում, Կրասնոդարում, Ստավրոպոլում, Արմավիրում, Մոչիում, Անապայում, Կրասնոյարսկում և այլուր:

Սկսած 2015թ.-ից՝ Հայաստանի ԵԱՏՄ-ին անդամակցելուց հետո, Ռուսաստանի հայկական սփյուռքը պահպանեց իր քանակը միգրանտների կայուն հոսքի հաշվին, մինչև «կովիդային» 2020թ.: 2021թ. երեք եռամսյակների ընթացքում Հայաստանից դուրս է եկել երկրի ամբողջ բնակչության 3%-ը (103.000 մարդ)⁵³: Հայաստանը Տաջիկստանի և Ուկրաինայի հետ Ռուսաստանին

ամենամեծ միգրացիոն աճ ապահովող հետխորհրդային երկրների եռյակում է⁵⁴:

Ինչպես հայտնի է, Ռուսաստանում տարբեր ժամանակներում ապրել և աշխատել են հայ մտավորականության այնպիսի ներկայացուցիչներ, ինչպիսիք են Վահան Տերյանը, Մարիետա Շահինյանը, Արամ Խաչատրյանը, դրամատուրգ Եվգենի Վախթանգովը, Արտյոմ և Անաստաս Միկոյանները, Խորհրդային Միության մարշալներ Հովհաննես Բաղրամյանը, Համազասպ Բաբաջանյանը, ծովակալ Հովհաննես Իսակովը, պետական գործիչ Ալեքսանդր Մյասնիկյանը, ֆիզիկոս Աբրահամ Ալիխանովը, ճարտարապետ Կարո Հալաբյանը, շախմատի աշխարհի չեմպիոն Տիգրան Պետրոսյանը, ՌԳԱ ակադեմիկոսներ Աբել Ադանբեկյանը, Հարություն Ավետիսյանը, Լեյլա Ադամյանը, Էդուարդ Այլամազյանը, Բագրատ Ալեքյանը, Յուրի Ապրեսյանը, Լևոն Աշրաֆյանը և շատ շատերը:

Ներկայումս ՌԴ-ում գործում են 250 հայկական համայնքներ և միություններ, 65 երիտասարդական կազմակերպություններ, մոտ 230 կիրակնօրյա դպրոցներ, քոլեջներ և նախադպրոցական հաստատություններ, 72 եկեղեցի, հրատարակվում է 45 անուն տպագիր թերթ և պարբերականներ: Դեռևս 2000թ. Մոսկվայում հիմնվեց «Ռուսաստանի հայերի միությունը»՝ հայկական խոշոր կազմակերպություն, որը գործում է 63 հանրապետություններում, մարզերում և երկրամասերում, և որն ունի տարածաշրջանային բաժանմունքներ ամբողջ երկրում: 2018թ. Մոսկվայում իր աշխատանքը սկսեց հասարակական նոր կազմակերպություն՝ «Ռուսաստանի հայերի միավորումը»⁵⁵:

Հայագիտության ամբիոններ և կենտրոններ գործում են Մոսկվայում, Նիժնի Նովգորոդում, Սանկտ Պետերբուրգում, Եկատերինբուրգում, Մոչիում, Սիմֆերոպոլում և Պյատիգորսկում: Աշխատում են հայկական հասարակական կազմակեր-

⁵² Kristin Cavoukian. “Soviet mentality?” The role of shared political culture in relations between the Armenian State and Russia’s Armenian diaspora. *Department of Political Science, University of Toronto, Canada // Nationalities Papers*, Routledge, Taylor & Francis Group. 2013. Vol. 41, No. 5, 709-729.
<http://dx.doi.org/10.1080/00905992.2013.767227>

⁵³ Меджлумян А. В Армении наблюдается резкий рост оттока населения. Nov. 9, 2021. URL: <https://russian.eurasianet.org/в-армении-наблюдается-резкий-рост-оттока-населения> [Դիտման ժամանակը 19.01.2022]

⁵⁴ В России приготовились к рекордному приросту мигрантов.

URL: <https://lenta.ru/news/2021/10/26/demogr/> [Դիտման ժամանակը 19.01.2022]

⁵⁵ <http://diaspora.gov.am/ru/pages/15/russia>

պություններ, ազգային-մշակութային, մշակութալուսավորչական և մշակութային կենտրոններ: 2011թ. Մոսկվայում բացվեց Հայկական տաճարային նոր համալիրը, որը դարձավ Հայ առաքելական եկեղեցու Նոր Նախիջևանի և Ռուսաստանի թեմի առաջնորդի նստավայրը: Նախկինի նման Ռուսաստանում հայերը զբաղվում են ձեռնարկատիրությամբ, ստեղծում են առևտրական ձեռնարկություններ, բանկային հիմնարկներ, միջնորդական ֆիրմաներ, Կրասնոդարի և Ստավրոպոլի երկրամասերի գյուղական վայրերում ֆերմերային և շինարարական հիմնարկներ: Ինչպես արդեն նշել ենք, Ռուսաստանի ամենահայաշատ տարածաշրջաններն են Մոսկվան, Մոսկվայի մարզը, Պետերբուրգը, Ռոստովի մարզը, Կրասնոդարի և Ստավրոպոլի երկրամասերը: 1989 և 2002թթ. մարդահամարների միջև ՌԴ-ում հայերի թիվն ավելի քան կրկնապատկվել է՝ հասնելով 1 միլիոն 130 հազար մարդու: Իսկ համաձայն 2010թ. մարդահամարի՝ նրանց թիվը կազմեց 1 միլիոն 182 հազար մարդ: Եթե այդ թվին ավելացնենք Ռուսաստանում ժամանակավորապես բնակվող հայերին, ապա, ըստ տարածված տեղեկությունների, նրանք 2,2 միլիոնից ավելի են կազմում⁵⁶: 2010թ. մարդահամարի համաձայն՝ Մոսկվայում և Մոսկվայի մարզում ապրում էին համապատասխանաբար՝ 206.500 և 63.300 հայ (ընդհանուր՝ 269.800), ինչը կազմում է ՌԴ-ում ապրող բոլոր հայերի 22,92%-ը⁵⁷: Կրասնոդարի երկրամասում ապրում էր 281.700 հայ, իսկ Ստավրոպոլի երկրամասում հայերի թիվը կազմում էր 161.300 մարդ⁵⁸:

Կրասնոդարում հայերը հիմնավորվել են դեռևս 15–16-րդ դարերում, երբ թուրքերը գրավեցին Ղրիմը, և այնտեղի հայերը

ստիպված էին փախչել Հյուսիսային Կովկաս, Ռուսաստան, հենց Չերքեզիա (այսօրվա Ադրդեայի Հանրապետություն):

19-րդ դարի առաջին քառորդում չերքեզահայերն աստիճանաբար սկսեցին տեղափոխվել Կուբան, որն այդ ժամանակ միացավ Ռուսաստանին: Եվ արդեն 1839թ. հայկական չորս գյուղերը միավորվեցին մեկ համայնքի մեջ՝ Հայկական Աուլ անունով, որն այնուհետև անվանափոխվեց Արմավիր: 1860թ. սկսվեց հայերի տեղափոխման գործընթացը Արևմտյան Հայաստանից Կրասնոդարի երկրամաս: 1891թ. Ռուսաստանի հարավում՝ Սևծովյան ափին, արդեն հիմնվեցին հայկական տասնյակ գյուղեր: 1896թ. Ռուսաստանի սևծովյան շրջանում ապրում էր 14 հազար հայ, մասնավորապես այնպիսի քաղաքներում, ինչպիսիք էին Անապան, Նովոռոսիյսկը, Տուապսեն, Սոչին, Եկատերինոդարը (այժմ՝ Կրասնոդար), Եյսկը, Արմավիրը, Մայկոպը: Քաղաքներում հայերը զբաղվում էին արդյունաբերությամբ: Հայ հայտնի ձեռնարկատերեր էին Թորոսյան եղբայրները, որոնք Արմավիրում հիմնել էին բամբակի մշակման խոշոր ֆաբրիկա և առևտրի տուն: Կուբանում ամենահարուստ հայ արդյունաբերողներն էին կարագի արտադրության ֆաբրիկայի տերեր Ավետիսները: 1900-ականներին Եկատերինոդարում գործում էին Պ. Բեդրոսովի, Մայկոպում Յա. Տերզինի և Ա. Խարասանովի ծխախոտի ֆաբրիկաները: Ռոստովում 1880թ. հիմնվեց Պետրոս և Մերոբ Պեշկերով եղբայրների Նարդնիկական խումբը, որը համագործակցում էր բանվորական խմբերի և հեղափոխական սոցիալ-դեմոկրատական շարժման հետ: Հայերը բացում էին դպրոցներ, թերթեր, պարբերականներ: 1920թ. Ռուսաստանի Կուբան-սևծովյան տարածքում (այժմ՝ Կրասնոդարի երկրամաս) ապրում էր 57 հազար հայ: Հայերի հոսքը Կրասնոդարի երկրամաս աճեց 1990թ. հետո, երբ Մուլգայիթի և Բաքվի ջարդերից, վրաց-աբխազական բախումներից, ինչպես նաև Սպիտակի երկրաշարժից և Հայաստանի տրանսպորտային ու էներգետիկ բլոկադայի և Ղարաբաղի պատերազմից հետո տասնյակ և հարյուր հազարավոր հայեր տեղափոխվեցին Ռուսաստանի տարբեր շրջաններ: 2003թ.

⁵⁶ Ю.В.Арутюнян (отв. редактор). Российские армяне. Этносоциологическое исследование, Ер., Издательство "Гитутюн", 2016, с.80.

⁵⁷ Итоги Всероссийской переписи населения 2010 года. М., 2012. Т.IV. Кн.1. С. 29-140. Расселение армян по всем субъектам Российской Федерации в 1959, 1979, 1989, 2002 и 2010 гг. см. Приложение (подготовленное И.А. Субботиной).

⁵⁸ Նույն տեղում:

Կրասնոդարի երկրամասում արդեն ապրում էր մոտ 800.000 հայ, որոնցից 300.000–ը Հայաստանի քաղաքացիներ էին: Այսպիսով, 2003թ. հայերի թիվը Կրասնոդարի երկրամասում հետևյալն էր⁵⁹.

Կրասնոդարում–150 հազար հայ,
Սոչիում –100 հազար,
Անապայում –25.000,
Արմավիրում –25.000,
Նովոռոսիյսկում –20.000,
Տուապսեում –15.000,
Գելենջիկում –2000,
Եյսկում –1000:

Ստավրոպոլի երկրամասում հայերը սկսեցին բնակվել 18–րդ դարի վերջին: Հայերն այստեղ հիմնականում զբաղվում էին առևտրով, արդյունաբերությամբ, գյուղմթերքի վերամշակումով: 1989թ. մարդահամարի տվյալներով երկրամասում ապրում էր 72.530 հայ: 80–ականների վերջից և 90–ականների սկզբից Հայաստանից հայ միգրանտների և Ադրբեջանից ու Աբխազիայից փախստականների մեծ հոսքեր սկսեցին գալ Ստավրոպոլի երկրամաս: 1993թ. հայերը կազմում էին տեղի բնակչության 3%–ը ռուսներից և կարաչայներից հետո: 2003թ. Ստավրոպոլի երկրամասում արդեն ապրում էին 400.000 հայ: Կազմավորվեցին հայկական բազմաթիվ համայնքներ, բացվեցին դպրոցներ, եկեղեցի, երիտասարդական և մշակութային կազմակերպություններ: Երկար տարիներ երկրամասի հայկական համայնքների ղեկավարն էր նահանգապետի օգնական Գենադի Ոսկանյանը: Ստավրոպոլ քաղաքում առաջին հայ նորաբնակները հայտնվեցին 19–րդ դարի սկզբին Նոր Նախիջևանից: 1851թ. այնտեղ բացվեց առաջին հայկական եկեղեցական–ծխական դպրոցը: Թրիլիսիից Ստավրոպոլ տեղափոխված հայ ձեռնարկատեր Գ. Թամամշյանը կա-

ռուցեց ջրատար, հայերին էին պատկանում քաղաքի ամենախոշոր խանութը և շոգեալրաղացը: 1913թ. Ստավրոպոլում բնակվում էր 1500 հայ: Այնուհետև Առաջին աշխարհամարտից և Եղեռնից հետո Արևմտյան Հայաստանից հայ փախստականների քանակը կտրուկ աճեց: Ստավրոպոլ հայերի զանգվածային միգրացիայի նոր ալիք սկսվեց հայտնի դեպքերից հետո՝ 1990–ականներից: Ստավրոպոլի հայերը կենտրոնացան երկրամասի հետևյալ քաղաքներում.

Պյատիգորսկում –35–40 հազար,
Ստավրոպոլում –15.000,
Կիսլովոդսկում – 10.000,
Բուդյոնովսկում –8000,
Եսենտուկիում – 7–8000,
Գեորգիևսկում –5000,
Ժելեզնովոդսկում –5000,
Էդեսում –3650,
Միներալնիե Վոդիում –2500⁶⁰:

Ռուսաստանում հայկական սփյուռքի կառուցվածքը ներառում է խմբային բնութագրումների բավականին լայն ցուցակ, ինչը ցույց է տալիս նրա բազմաշերտությունը; Մի շարք հետազոտողների կարծիքով նրա այլատարրությունը բացասաբար է ազդում հասարակության սոցիալական համախմբվածության վրա, «սփյուռքում առաջացնում է ներքին միջխմբային լարումներ», ներքին «բաժանումներ համեմատաբար կայուն ցրված ենթախմբերի»⁶¹: Սակայն բազմաշերտությունը չի նշանակում

⁶⁰ «Հայկական սփյուռք», հանրագիտարան, Եր., 2003, էջ 474, 475:

⁶¹ Фирсов Е.Ю. Инварианты армянской диаспоры в Российской провинции // Журнал социологии и социальной антропологии. 2002. Том V. № 2. С. 113-132; Геворкян Г.Н. Феномен гетерогенности армянской диаспоры Москвы (конец XX – начало XXI вв.): к постановке проблемы // Исторический журнал: научные исследования. 2020. № 1. С. 102-114.

⁵⁹ «Հայկական սփյուռք», հանրագիտարան, Եր., 2003, էջ 469–471:

նրա անջատվածությունը, մեկուսացվածությունը: Հայկական սփյուռքի համախմբմանը մեծապես նպաստում են հասարակական այնպիսի միավորումները, ինչպիսիք են Ռուսաստանի հայերի միությունը, Ռուսաստանի հայերը, Հայ երիտասարդություն միությունը, Հայերի ասամբլեան: Այդ կազմակերպություններն օգնում են հայրենակիցներին աշխատանքի ընդունվելու, բնակարան ստանալու, տրամադրում են բժշկական և սոցիալական ծառայություններ: Ավելի հաճախ հայկական կազմակերպություններ դիմում են երիտասարդները:

Սփյուռքի համախմբման որոշակի մակարդակ բնորոշում են ինքնությունը և վերաբերմունքը հայոց լեզվի նկատմամբ: Ռուսաստանում ծնվածների մեծամասնությունը հայերեն չգիտի (60%-ը), սակայն գերազանց տիրապետում է ռուսերենին (92 %-ը)⁶²: Միգրացիայի տարիներին լավանում է ռուսաց լեզվի իմացությունը, և մոռացվում է հայերենը: Շատ դեպքերում ազգային ինքնության ընկալումն արտահայտվում է քաղաքացիական պատկանելության նկատմամբ նրանց նախապատվության մեջ (աղյուսակ 4):

Ավելի կարևոր է այն, թե նրանք ինչպես են դիտարկում ապագան և ինչ են իրենց պատկերացնում ապագայում: Օրինակ, հայ միգրանտների մոտ կեսը ծրագրում են իրենց կյանքը կապել Ռուսաստանի հետ, մոտ 10%-ը՝ Հայաստանի հետ, ևս 20 %-ը՝ և՛ Ռուսաստանի, և՛ Հայաստանի հետ: Որոշ մասը (13%-ը) չեն հստակեցրել իրենց անելիքը, իսկ 8 %-ը իրենց մասնագիտական և անձնական նկրտումները կապում են երրորդ երկիր տեղափոխվելու հետ⁶³:

⁶² Интеграция VS Репатриация: социально-экономический потенциал армянской диаспоры России. Коллективная монография /Под ред. академика Г. А. Погосяна/ Ер.: Изд-во «Гитутюн» НАН РА, 2022. էջ. 78-81.

⁶³ Նույն տեղում:

Աղյուսակ 4

Հայկական սփյուռքի անդամների ինքնությունը, հարցվածների %-ը⁶⁴

Պաշտոնական քաղաքացիություն	Առաջին հերթին իրենց զգում են
Ռուսաստանի քաղաքացի	1. Ռուսաստանի քաղաքացի– 44% 2. Իր ընտանիքի անդամ–15% 3. Հայ ժողովրդի ներկայացուցիչ–15% 4. Հայաստանի քաղաքացի–7 % 5. Աշխարհի քաղաքացի–6,3% 6. Իր քաղաքի բնակիչ–5,3%
Հայաստանի քաղաքացի	1. Հայաստանի քաղաքացի–45% 2. Ռուսաստանի քաղաքացի–14,3% 3. Հայ ժողովրդի ներկայացուցիչ–10,2% 4. Իր ընտանիքի անդամ–7,1% 5. Աշխարհի քաղաքացի–6,6% 6. Իր քաղաքի բնակիչ–6,6%
Երկքաղաքացիություն □ ռուսական և հայկական	1. Ռուսաստանի քաղաքացի–25,9% 2. Հայաստանի քաղաքացի–16,2% 3. Իր ընտանիքի անդամ–19,8% 4. Հայ ժողովրդի ներկայացուցիչ–14,2% 5. Իր քաղաքի բնակիչ–9,1%

§ 5. Հայկական հայրենադարձության ալիքները

Հայ ժողովրդի պատմության ընթացքում կային ժողովրդական զանգվածների մի քանի խոշոր տեղաշարժեր և հայրենադարձության մի քանի ալիքներ: Դեռևս միջնադարում և նույնիսկ ավելի վաղ պատմաբանները նշել են ժողովրդի զանգվածային տեղաշարժերի դեպքեր անվերջ պատերազմների և օտարերկրյա նվաճողների հետ բախումների հետևանքով⁶⁵:

⁶⁴ Նույն տեղում:

⁶⁵ Вардгес Микаелян. Армянские переселения в средние века (общий обзор), Լրաբեր ՀԳԱ, 1988, № 2, pp. 59- 65. (Դիտման ժամանակը: 28 мая 2014).

Օրինակ, 1801–1813 և 1826–1828թթ. ռուս-պարսկական պատերազմների հետևանքով, երբ Ռուսաստանին անցան Արևելյան Հայաստանի պատմական տարածքները, իսկ Ռուսաստանի և Պարսկաստանի սահմանը դարձավ Արաքսը: Գյուլիստանի խաղաղ պայմանագրով (1813թ) Պարսկաստանը ճանաչեց Արևելյան Անդրկովկասի որոշ խանությունների միացումը Ռուսաստանին (այդ թվում՝ Ղարաբաղը): Համաձայն 1828թ. Թուրքմենչայի խաղաղ պայմանագրի՝ Ռուսաստանին անցան Էրիվանի և Նախիջևանի խանությունները: Այսպիսով, հայերը՝ Էրիվանի խանության բնակիչներն ինքնաբերաբար դարձան Ռուսաստանի հպատակներ: Ռազմական գործողություններից հետո Պարսկաստանի այլ շրջանների հայ բնակչության մի մասն էլ որոշեց տեղափոխվել Ռուսաստանի տարածք՝ համաձայն Թուրքմենչայի պայմանագրի⁶⁶:

Դժվար թե հայ հեղինակների մեջ գտնվի մեկը, ով կհերքի Պարսկաստանից և Օսմանյան կայսրությունից ռուս-թուրքական և ռուս-պարսկական պատերազմների հետևանքով հայերի խոշոր արտահոսքը Արևելյան Հայաստանի տարածք: Օրինակ, ամերիկացի հայ պատմաբան Ջորջ Բուրնուտյանը նշում է, որ ադրբեջանցի պատմաբանները, հիմնավորելով իրենց հավակնությունները Լեռնային Ղարաբաղի տարածքի վրա, պնդում են, որ հայերը Ղարաբաղ են եկել միայն 1828թ. հետո: Ընդ որում անտեսվում են Ղարաբաղում մինչև Թուրքմենչայի պայմանագիրը հայերի ներկայության փաստերը: Ջ. Բուրնուտյանը օրինակներ է բերում Եսայի Հասան–Ջալալյանի գրքից, որում ասվում է, որ 1722թ. Ղարաբաղը 10-հազարանոց զորք է տրամա-

դրում Պետրոս Առաջինին որպես օգնություն, ինչպես նաև հաղորդագրություն 12.000 հայի մասին, որոնք պատսպարվում էին Ղարաբաղի լեռներում⁶⁷: Միակ խոշոր ներգաղթը Ղարաբաղ կապված է հայերի հետ, որոնք փախան Էրրահիմ խանի բռնություններից. նրանցից ոմանք դեռևս 1790–ականներին պատրասարվեցին Գյանջայում, Վրաստանում և Երևանում: Նրանք սկսեցին տուն վերադառնալ 1805թ. Ղարաբաղի վրա Ռուսաստանի գերիշխանության հաստատումից 10 տարի անց, և դա շարունակվեց մինչև 1820–ականները: Համաձայն արխիվային փաստաթղթերի՝ նրանց մեծամասնությունը վերադարձավ իրենց լքված գյուղերը⁶⁸:

1914թ. հոկտեմբերին Ռուսաստանը պատերազմ հայտարարեց Թուրքիային: Հայերն այդ պատերազմի հետ որոշակի հույսեր էին կապում՝ տրամադրվելով ռուսական զենքի օգնությամբ ազատագրել Արևմտյան Հայաստանի հողերը⁶⁹: Ուստի հայկական հասարակական–քաղաքական ուժերը և ազգային կուսակցություններն այդ պատերազմն արդարացի համարեցին և հայտարարեցին Ռուսաստանի անվերապահ աջակցության մասին: 1915թ. թուրքական զորքերի դեմ ռուսական զորքերի հաղթարշավի ժամանակ, վերջիններիս հաջողվեց խորանալ թուրքական տարածքի մեջ: 1915թ. մայիսին ռուսական զորքերն օգնության հասան Վանի ապստամբներին, սակայն շուտով ստիպված էին նահանջել: Նրանց հետ միասին Էրիվանի նահանգի ճանապարհը բռնեցին ավելի քան 200.000 հայ⁷⁰:

1917թ. Հոկտեմբերյան հեղափոխությունը խորտակեց Կովկասյան ճակատը: 1918թ. հունվարին ռուսական զորքերը հեռացան ճակատից և թուրքական բանակին դիմադրում էին միայն

⁶⁶ George Bournoutian. «Russian Annexation of Eastern Armenia» //The Armenian People From Ancient to Modern Times (Edd. Richard G. Hovannisian). 1997, Volume II, p. 106; George A. Bournoutian. The Population of Persian Armenia Prior to and Immediately Following its Annexation to the Russian Empire: 1826-1832. Columbia University Conference on "NATIONALISM AND SOCIAL CHANGE IN TRANSCAUCASIA" Co- sponsored by Kennan Institute for Advanced Russian Studies, The Wilson Center and American Association for the Advancement of Slavic Studies, April 24-25, 1980.

⁶⁷ George A. Bournoutian. The Politics of Demography: Misuse of Sources on the Armenian Population of Mountainous Karabakh // «Journal of the Society for Armenian Studies», 1999. Vol. 9, p. 99-103.

⁶⁸ Նույն տեղում:

⁶⁹ Նույն տեղում:

⁷⁰ Նույն տեղում:

Հայկական կամավորական կորպուսի ցաքուցրիվ ջոկատները: Հայ խաղաղ բնակչությունը ստիպված էր նահանջող հայ կամավորականների հետ լքել Արևմտյան Հայաստանի տարածքները: 1918թ. Թուրքիայի տարածքից գնեռալ Անդրանիկ Օզանյանի ջոկատների նահանջի ժամանակ Ջանգեզուր տեղափոխվեցին ավելի քան 30.000 փախստականներ, հիմնականում Մուշից և Բիթլիսից: Թուրքիայից հայ փախստականների մի մասը մնաց Ջանգեզուրում, մնացյալները տեղափոխվեցին Երևանի և Դարալագյազի շրջաններ: Սակայն 1918–1919թթ. ուղեկցվում էին պարենից և դեղորայքից զրկված Հայաստանում մարդկանց զանգվածային մահերով: Սովից և ցրտից փրկվածները դառնում էին բծավոր տիֆի զոհեր: Արդյունքում զոհվեցին գրեթե 200.000 հայեր:

20–րդ դարում եղան սփյուռքի հայերի՝ դեպի Խորհրդային Հայաստան հայրենադարձման մի քանի ալիք: Ընդհանուր առմամբ 1921–ից մինչև 1973թթ. Հայաստան հայրենադարձվել է 150–170 հազար հայ:

Հայկական ԽՍՀ հայրենադարձման ամենազանգվածային ալիքները 1921–1936, 1946–1948 և 1962–1982 թվականներին էին: Նման մի ալիք էլ եղավ դեպի անկախ Հայաստան 21–րդ դարի սկզբին:

1923թ. 1000 վասպուրականցիներ տեղափոխվեցին Հայկական ԽՍՀ:

1924թ.՝ 4167 հայ Սիրիայից, Հունաստանից, Ֆրանսիայից և Թուրքիայից:

1925թ.՝ 5016 հայ Հունաստանից և Իրաքից:

1926–29, 1932–33 և 1936 թթ.՝ 23 հազար հայ տարբեր երկրներից:

Ընդհանուր առմամբ, 1921–1936թթ. հայրենադարձների թիվը հասավ 456.000–ի⁷¹:

1926–1937թթ. ժամանակամիջոցում Հայկական ԽՍՀ տեղափոխվեց ավելի քան 16 հազար հայ, հիմնականում Եվրոպայից, ընդ որում վերաբնակեցումը լիովին ֆինանսավորվում էր խորհրդային կառավարության կողմից⁷²:

1945թ. Յալթայի կոնֆերանսի ավարտից հետո խորհրդային ղեկավարությունը նախաձեռնեց ավելացնել Հայկական ԽՍՀ բնակչությունը և սկսեց արտասահմանի հայերի վերաբնակեցումը Խորհրդային Հայաստան: ԽՍՀՄ արտգործնախարար Վ. Մոլոտովը 1945թ. հունիսի 7–ին Մոսկվայում Թուրքիայի դեսպանի հետ հանդիպմանը առաջ քաշեց խորհրդա–թուրքական սահմանի վերանայման հարցը: Կաթողիկոս Գևորգ 6–րդը նամակ հղեց Ստալինին՝ աջակցություն հայտնելով սփյուռքի հայերի հայրենադարձման և Թուրքիայի հայկական հողերի վերադարձման քաղաքականությանը⁷³: Խորհրդային կառավարությունը հնարավոր էր համարում և ակտիվ աջակցում էր հայերի հայրենադարձմանը: ԽՍՀՄ կազմում գտնվելը Հայաստանին նպաստեց քեմալիստական Թուրքիայից պաշտպանվելուն: Ագրարային երկրից Հայաստանը դարձավ արդյունաբերական: Հայկական գյուղերն աստիճանաբար խոշորանում էին՝ վերաճելով փոքր քաղաքների: (Նկատենք, որ 1953թ.՝ Ստալինի մահից հետո, ԽՍՀՄ ԱԳՆ–ն հայտարարեց, որ Հայաստանն այլևս տարածքային պահանջ չունի Թուրքիայից): Երկու տարվա ընթացքում՝ 1946–ից մինչև 1948թթ. Հայաստան հայրենադարձվեց ավելի քան 100 հազար մարդ⁷⁴: Արտասահմանից հայերի վերադարձը և

⁷² The Armenians: past and present in the making of national identity, Caucasus world, CAUCASUS WORLD. PEOPLES OF THE CAUCASUS. Peoples of the Caucasus Series. Edmund Herzig, Marina Kurkchian. Routledge, 2005, էջ. 117.

⁷³ <https://www.armmuseum.ru/history-11>

⁷⁴ Population Redistribution in the Soviet Union, 1939–1956. Michael K. Roof and Frederick A. Leedy. Geographical Review, Vol. 49, No. 2 (Apr., 1959), pp. 208–221 American Geographical Society, сtp. 215. Razmik Panossian (1998). "The Armenians: Conflicting Identities and the Politics of Division". In: Charles King & Neil J. Melvin. "Nations Abroad: Diaspora Politics and International Relations in the Former Soviet Union". New York: Routledge, pp. 72–102.

⁷¹ «Հայկական սփյուռք», հանրագիտարան, Եր., 2003թ., էջ 14,15:

վերաբնակեցումը կատարվում էին համաձայն ՀԿԿ ԿԿ առաջին քարտուղար Գ. Հարությունովի պլանի, որը 1947թ. հաստատել էր Ստալինը⁷⁵: Կուսքարտուղար Գ. Հարությունովը բողոքում էր, որ երկրում բավարար տեղ և ռեսուրս չկա այդքան հայրենադարձների բնակեցնելու և կերակրելու համար (չնայած պլանավորված 400.000 հայի փոխարեն Հայաստան ժամանեց ընդամենը 90.000 մարդ): 1945–1949թթ. վերաբնակեցվում էին Հունաստանի, Ռումինիայի և Բուլղարիայի հայերը, հայրենադարձվում էին նաև Իրանից (21000), Լիբանանից և Սիրիայից (32000), Հունաստանից (18000), Ֆրանսիայից (5300)⁷⁶, հետագայում այն ներառեց նաև ԱՄՆ-ը, Եգիպտոսը, Թուրքիան և Իրաքը:

Ընդհանուր առմամբ, հայրենադարձությունը նախատեսվում էր 360–400 հազար հայի վերադարձ և նրանց բնակությունը բացառապես Հայկական ԽՍՀ տարածքում: 1945թ. Խորհրդային Հայաստան վերադարձավ 15–20 հազար հայ⁷⁷: Ըստ ԽՍՀՄ ԺԿԽ Հայրենադարձության հարցերով լիազոր վարչության տվյալների՝ 1946թ. մարտի 1-ին Հայաստան էր վերադարձել 25000-ից քիչ ավելի հայ⁷⁸:

Հայրենադարձների հիմնական հոսանքը նախատեսվում էր 1947–1948թթ.: Միայն 1946թ. նախատեսվում էր հայրենադարձնել 63.000 մարդ: Իրականում Հայկական ԽՍՀ եկան 35,4 հազար մարդ: 1948թ. հունիսի տվյալներով ԽՍՀՄ վերադարձավ 86.346 արտասահմանցի հայ⁷⁹:

Հայրենադարձվածների մեծամասնությունը ծնունդով Արևմտյան Հայաստանից էին, որոնց համար Խորհրդային Հայաս-

տանը պատմական հայրենիք չէր: Դրանից հետո 1948թ. սեպտեմբերի 14-ի՝ ԽՍՀՄ Մինիստրների խորհրդի որոշումով հայերի հայրենադարձությունը դադարեցվեց: Հանուն արդարության պետք է նշել, որ մի շարք օտար երկրներում կառավարությունները խոչընդոտում էին հայ բնակչության հայրենադարձությունը: Օրինակ, Իրանի կառավարությունը 1947թ. արգելեց հայերի հայրենադարձությունը: Արգենտինայի, Ուրուգվայի և Բրազիլիայի կառավարությունները նույնպես թույլ չտվեցին հայերի հայրենադարձությունը պատմական հայրենիք: Պաղեստինում և Եգիպտոսում հայրենադարձությանը խանգարեցին բռնկված համավարակները: Այսպիսով, 1948թ. սեպտեմբերին հայրենադարձությունը դադարեցվեց: Դա հիասթափեցրեց և լուրջ խնդիրների առաջ կանգնեցրեց բազմաթիվ հայերի, որոնք արդեն վաճառել էին իրենց գույքը և նախապատրաստվել հայրենադարձությանը, մասնավորապես Իրանում, Հունաստանում, Ռումինիայում, Եգիպտոսում⁸⁰:

Հայերի վերադարձի երկրորդ հայրենադարձական ծրագիրը մեկնարկեց մի քանի տարի անց՝ 1962–1973թթ.: Արտասահմանցի 32 հազար հայ⁸¹ ընտանիքներով տեղափոխվեցին բնակության Խորհրդային Հայաստան, շատերն իրենց հետ էին բերում աշխատանքային գործիքներ, իրենց բիզնեսի սարքավորումներ, ինչպես նաև հմտություններ, գիտելիքներ, մշակույթ, խոհարարական առանձնահատկություններ և օտար լեզուների իմացություն: Նրանց մեծամասնությունը երբեք չէր ապրել Խորհրդային Հայաստանում և բացարձակապես գաղափար չուներ, թե կյանքի և աշխատանքի ինչպիսի պայմանների մեջ են իրենք ընկնում: Անկասկած, արտասահմանցի վերաբնակեցված հայերը հարստացրին հայրենական մշակույթը, գիտությունը, ճարտարագիտությունը և արտադրական ոլորտը, ստեղծեցին նոր ձեռ-

⁷⁵ A failed empire: the Soviet Union in the Cold War from Stalin to Gorbachev. The New Cold War History. Vladislav Martinovich Zubok. UNC Press, 2007. C. 38. <https://books.google.com/books?id=jfoU=hMOS10kC&lpg=PT77&dq=isbn:0807830984&hl=ru&pg=PT57>

⁷⁶ «Հայկական սփյուռք», հանրագիտարան, Եր., 2003թ., էջ 14, 15:

⁷⁷ <http://www.hayrenadardz.org/en/article/amatuni-virabyan>

⁷⁸ Նույն տեղում:

⁷⁹ Земсков В. Н. Спецпоселенцы в СССР. 1930-1960. М., 2003, 306 с.

⁸⁰ «1946-1948թթ. Հայրենադարձությունը և դրա դասերը. հայրենադարձության հիմնախնդիրն այսօր» համահայկական գիտաժողովի գեկուցումների ժողովածու, 2008թ. <http://www.hayrenadardz.org/en/article/amatuni-virabyan>

⁸¹ «Հայկական սփյուռք», հանրագիտարան, Եր., 2003թ., էջ 14, 15:

նարկություններ և ֆարքիկաներ, ներմուծեցին տնտեսական նոր հնարներ և գործունեության տեսակներ, առանձնապես սպասարկման ոլորտում: Սակայն խորհրդային կարգերը և կապիտալիստական երկրներից եկած հայրենակիցների նկատմամբ անվտանգության մարմինների ավելորդ կասկածատվությունն արեցին իրենց սև գործը: Արտասահմանի հայերը դժվար էին համակերպվում խորհրդային պայմաններին: Ընդ որում նրանց բնակարաններով ապահովելու և աշխատանքի տեղավորելու բոլոր ծրագրերը տապալվեցին: Այն տարիներին դեպքեր եղան, երբ արտասահմանից վերադարձած հայերը փորձում էին լքել երկիրը, այդ թվում անլեզալ ճանապարհով իրանական կամ թուրքական սահմաններով: Սահմանապահները նրանց բռնում էին, դատում, խիստ պատժում: Տասնյակ, հարյուրավոր հայրենադարձներ այդ թվականներին աքսորվեցին սիբիրյան հեռավոր տարածքներ, որպես «ոչ բարեհույս քաղաքացիներ»: Ալթայի երկրամաս աքսորված հայերի մի մասը 1950–ականների երկրորդ կեսին վերադարձան Հայկական ԽՍՀ: Ստալինի մահից հետո սկսվեց դատապարտվածների ազատագրման գործընթացը, նրանց վերադարձը ճամբարներից և հատուկ բնակավայրերից: Հայերի մեծամասնությունը վերադարձավ Հայկական ԽՍՀ, և համաձայն 1959թ. մարդահամարի՝ Ալթայի երկրամասում ապրում էին միայն 1600 հայեր (մոտավորապես բոլոր աքսորյալների 10%-ը⁸², ինչպես և իմ մորական պապը, ով ժամանակին սպա էր Դենիկինի բանակում), սկիզբ դնելով Ռուսաստանում հայկական սփյուռքին: Որոշ տվյալներով հայրենադարձների 80%-ը վերադարձավ արտասահման⁸³: Հայկական ԽՍՀ հայերի վերաբնակեցման ևս մեկ ալիք սկսվեց 1988–1989թթ. Ղարաբաղի իրադարձությունների ժամանակ: Սումգայիթում, Բաքվում, Կիրովաբադում և այլ քաղաքներում հայկական ջարդերի հետևանքով

ընդհանուր առմամբ 360.000 հայ փախստական տեղափոխվեցին Հայաստան: Նույն թվերին կային նաև մի քանի հազար հայ փախստականներ Աբխազիայից և Օսեթիայից⁸⁴: Սակայն տարիներ անց նրանց մեծամասնությունը տեղափոխվեց Ռուսաստան, ԱՊՀ այլ երկրներ, Եվրոպա և ԱՄՆ: Երկրաշարժից, պատերազմից, բլոկադայից և էներգետիկ ճգնաժամից կիսաքանդ Հայաստանը հնարավորություն չունեւ որ միայն ապաստան տալու Ադրբեջանից փախստականներին, այլև աջակցելու իր բնիկ բնակչությանը, որի մոտ 30%-ը մեկնեց արտասահման:

Հայ փախստականները և վերաբնակները, Մերձավոր Արևելքում տարբեր բախումներից փախչելով, գալիս էին արդեն անկախ Հայաստան: Օրինակ, 2012թ. Սիրիայում քաղաքացիական պատերազմի հետևանքով Հայաստան տեղափոխվեցին 15–17 հազար սիրիացի փախստականներ, հիմնականում հայազգի: 2015–2016թթ. մենք հատուկ սոցիոլոգիական հետազոտություն անցկացրինք Սիրիայից եկած հայ փախստականների շրջանում՝ պարզելու համար նրանց սոցիալական և տնտեսական խնդիրներն իրենց պատմական հայրենիքում⁸⁵: Նշենք, որ Սիրիայի փախստականների մեծ մասը տարիներ անց տեղափոխվեցին Եվրոպա:

Ինչպես հայտնի է, Հայաստանի նոր իշխանությունները խնդիր են դրել բարելավել երկրի դեմոգրաֆիկ իրավիճակը և 2050թ. բնակչության թիվը հասցնել 5 միլիոնի: Հաշվի առնելով երկրում ցածր ծնելիությունը՝ այդ խնդիրն անհնար է կատարել, եթե չկազմակերպվի մեր հայրենակիցների հայրենադարձությունը հայկական սփյուռքից, մասնավորապես ՌԴ–ից:

Վերջին 25–30 տարիներին անկախ Հայաստանում ծնելիությունը խորհրդային ժամանակաշրջանի համեմատությամբ նվա-

⁸² https://www.gazeta.ru/science/2019/06/13_a_12413731.shtm [Դիտման ժամանակը: 19.02.2021].

⁸³ «Հայկական հանրագիտարան», 1980թ., էջ 208, 209:

⁸⁴ Gevorg Poghosyan. Armenian Migration. Yerevan, “Europrint”, 2014, 328 p.

⁸⁵ Սաֆարյան Գ.Հ., Պողոսյան Ռ.Մ., Ղազանչյան Լ.Ա. Սիրիահայերի արդի իրավասոցիալական հիմնախնդիրները Հայաստանի Հանրապետությունում, Երևան, «Լիմուշ», 2016, 136 էջ:

գեց երկու անգամ: Օրինակ, 1994թ. Հայաստանում ծնվեց 72.000 երեխա, 2018թ.՝ միայն 32000⁸⁶: Բացի դրանից, երկրի բնակչությունը ծերանում է: ՄԱԿ-ի չափանիշներով ծերացող է համարվում այն երկիրը, որտեղ բնակչության 7%-ը 65 տարեկանից բարձր է: Հայաստանում բնակչության 13%-ն է 65-ից բարձր⁸⁷: Իսկ 2050թ. նրանց հաշվարկներով այդ թիվը կհասնի 22%-ի:

Ծնելիության ցուցանիշը սովորաբար ավելի բարձր է լինում գյուղում, քան թե քաղաքում: Հայաստանում հակառակը. քաղաքում ցուցանիշը հավասար է 1,6-ի, գյուղում՝ 1,43-ի⁸⁸: Վերջին տարիներին աճը փաստորեն ապահովում է Երևանը: Որոշ տարածքներում (Լոռի, Տավուշ, Վայոց Ձոր) մահացածության ցուցանիշները գերազանցում են ծնելիության ցուցանիշները: 2020թ. դա առաջին անգամ տեղի ունեցավ երկրի մասշտաբով, ինչը ահազանգում էր բնաթափման գործընթացի մասին:

⁸⁶ www.armstat.am

⁸⁷ <https://www.armstat.am/am/?nid=13>

⁸⁸ <https://www.armstat.am/am/?nid=13>

ԳԼՈՒԽ II

ՀԱՅՐԵՆԱԴԱՐՁՈՒԹՅԱՆ ՆԵՐՈՒԺԻ ՀԵՏԱԶՈՏՈՒԹՅՈՒՆԸ

§ 1. Հայաստանում միգրանտների ընտանիքների սոցիոլոգիական հետազոտության մեթոդաբանությունը

Համաձայն հետազոտության ծրագրի՝ Հայաստանում հարցումն անցկացվում էր «ձնագնդի» մեթոդով հանրապետության 32 քաղաքներում 500 ընտանիքների միջև, որոնցում կային Ռուսաստան մեկնած ընտանիքի անդամներ կամ մոտ ազգականներ: «Ձնագնդի» մեթոդը հաճախ է հանդիպում նման հետազոտություններում: Օրինակ, ամերիկացի հետազոտող Դանիել Ֆիտանտեն գրում է. «...ուսումնական տարվա ընթացքում ապրելով և աշխատելով Երևանում՝ ես օգտագործեցի «ձնագնդի» մեթոդը, որ ներգրավեմ հիսուն բանասացի խորքային հարցազրույցների մեջ»⁸⁹: Մեր հետազոտությունների համար մենք հատուկ գտանք ընտանիքներ, որոնցում կային Ռուսաստան մեկնած ազգականներ: Դա նպատակաուղղված հարցում էր, որն անցկացվեց Հայաստանի 12 տարածաշրջաններում: Սոցիալական հարցումն անցկացվում էր թղթային հարցաթերթիկի օգնությամբ, անձնական (երբեմն հեռախոսային) հարցազրույցների տեսքով: Դա փաստորեն ոչ ներկայացուցչական սոցիոլոգիական հետազոտություն էր (case study), որն անցկացվեց կառուցողական հարցաթերթային հարցման մեթոդով: Հարցազրույցի միջին տևողությունը 20 րոպե էր:

⁸⁹ Daniel Fittante. «Connection without Engagement: Paradoxes of North American Armenian Return Migration», *Diaspora: a journal of transnational studies*. 19, 2/3, (2010). P. 150.

Աղյուսակ 5

Հարցումով ընդգրկված բնակավայրերը

Քաղաքներ	Հարցված ընտանիքների քանակը	Տոկոս %
Երևան	301	60,2
Մասիս	36	7,2
Գավառ	11	2,2
Գյումրի	10	2,0
Սարուխան	10	2,0
Վանաձոր	10	2,0
Հրազդան	6	1,2
Չարենցավան	6	1,2
Սպիտակ	6	1,2
Աշտարակ	4	0,8
Սևան	4	0,8
Աբովյան	3	0,6
Արտաշատ	3	0,6
Իջևան	3	0,6
Վեդի	3	0,6
Ալավերդի	2	0,4
Եղվարդ	2	0,4
Ղափան	2	0,4
Ապարան, Արգավանդ, Արթիկ, Արմավիր, Բալախովիտ, Վայք, Գորիս, Դիլիջան, Կալինինո, Քաջարան, Մարտունի, Սիսիան, Էջմիածին, Խարբերդ, Խաչվարդ	Յուրաքանչյուրում՝ 1-2, ընդամենը՝ 78	15,6
Ընդամենը	500	100

500 ընտանիքների հետազոտության ընթացքում մեր հարցադրողները հավաքում էին մեկնածների ընտանիքների կոնտակտային տվյալները (հեռախոսներ, հասցեներ) Ռուսաստան (Մոսկվա, Կրասնոդարի և Ստավրոպոլի երկրամասեր) մեկնածների ընտանիքների 100 անդամի կամ մոտ ազգականի մասին: Այդ տվյալները փոխանցվեցին մոսկովյան գործընկերներին՝ ռուսաստանյան հետազոտության ընթացքում նրանց հետ հարցախույզ անցկացնելու համար:

Բացի դրանից, մենք հատուկ թերթիկ էինք մշակել միգրացիայի հարցերով մասնագետ 30 փորձագետների հարցման համար: Հարցման ենթարկված հայ փորձագետների մեջ գիտնականներ էին՝ տնտեսագետներ, սոցիոլոգներ, հոգեբաններ, քաղաքագետներ, ինչպես նաև ոստիկաններ և հանրապետության միգրացիոն ծառայության ներկայացուցիչներ: Փորձագետների ընտրության ժամանակ առաջին փուլում նույնպես կիրառվեց «ձևագնդի» մեթոդը: Ներգրավված յուրաքանչյուր փորձագետ առաջարկում էր մի քանի հնարավոր թեկնածուներ, որոնք, ըստ նրա, իրազեկ են հետազոտվող խնդրում: Կիրառվում էր նաև փոխադարձ գնահատականի մեթոդը, երբ փորձագետներին խնդրում են գնահատել հարցմանը մասնակցած այլ փորձագետների իրազեկությունը: Յուրաքանչյուր փորձագետի կարծիքն անանուն է: Փորձագետների հարցման ժամանակ կիրառվում էր նաև հարցաթերթիկն էլփոստի կամ ինտերնետի (համացանցի) միջոցով ինքնուրույն լրացնելու հնարավորությունը:

§ 2. Փորձագետների և միգրանտների ընտանիքների սոցիոլոգիական հետազոտության արդյունքների վերլուծությունը

Դիտարկենք հայկական ընտանիքներում հարցման ենթարկված բնասացների դեմոգրաֆիկ կազմը:

Աղյուսակ 6

Հարցվածների սեռը

Սեռ	Թիվ	Տոկոս %
Արական	186	37,2
Իգական	311	62,2
Նշված չէ	3	0,6
Ընդամենը	500	100,0

Աղյուսակ 7

Հարցվածների տարիքը

Տարիքը	Թիվ	Տոկոս %
18–35	154	30,8
35–55	168	33,6
55–65	120	24,0
65 և ավելի	57	11,4
Նշված չէ	1	0,2
Ընդամենը	500	100,0

Հարցվածների միջին տարիքը կազմեց 44 տարի:

Աղյուսակ 8

Ընտանիքի անդամներ և ազգականներ, որոնք տեղափոխվել են Ռուսաստան մշտական բնակության կամ աշխատանքի/ուսման փնտրտուքի

Ընտանիքի անդամներ	Թիվ	Տոկոս %
Ծնողներ	43	8,6
Երեխաներ	88	17,6
Թոռներ/թոռնուհիներ	19	3,8
Եղբայրներ/քույրեր	190	38,0
Այլ ազգականներ	160	32,0
Ընդամենը	500	100,0

Ընդ որում հարցված ծնողներից 24–ը նշեցին «հայր» և միայն 3–ը՝ «մայր»: «Երեխաներ» սյունակում 62 հարցվածներ նշեցին «Որդի», 19–ը՝ «Դուստր»:

«Եղբայրներ/ քույրեր» սյունակում 106–ը նշել էին «Եղբայրներ», իսկ 65–ը՝ «Քույրեր»:

«Թոռներ/թոռնուհիներ» սյունակում 14 հարցվածները նշել էին «Թոռներ», իսկ 3–ը՝ «Թոռնուհիներ»:

Աղյուսակ 9

Ռուսաստան մեկնելու գլխավոր պատճառները (աղյուսակում բերված են հիմնական պատասխանները)

Գլխավոր պատճառները	Թիվ	Տոկոս %
Աշխատանքի բացակայությունը	229	45,8
Ավելի բարգավաճ կյանքի համար	42	8,4
Ուսման համար	42	8,4
Ամուսնության	47	9,4
Մշտական բնակության	32	6,4
Ընտանիքի վերամիավորման համար	24	4,8
Սեփական բիզնեսի հիմնման համար	18	3,6

Բուժման համար	5	1,0
Բանակարան ձեռք բերելու համար	5	1,0
Պատերազմի սպառնալիքից	4	0,8
Պարտքերի պատճառով	1	0,2
Երեխաների բարգավաճ ապագայի համար	1	0,2
Բանակում ծառայելու համար	6	1,2
Հայաստանի անորոշ ապագայի համար	2	0,4
Ոչ ադեկվատ պատասխաններ	2	0,4
Ազգականներն այնտեղ են ապրում	3	0,6
Դժգոհություն իշխանությունից	2	0,4
Ժառանգություն է ստացել	1	0,2
Պատասխան չկա	33	6,6
Ընդամենը	500	100

Ինչպես տեսնում ենք, դեպի Ռուսաստան միգրացիայի հիմնական պատճառը աշխատանքի բացակայությունն է (45,8 %): Այլ կերպ ասած, ինչպես և վկայում էին նախկինում կատարած մեր բազմաթիվ հետազոտությունները, Հայաստանից միգրացիան հիմնականում **աշխատանքային միգրացիան է**: Եթե ավելացնենք նրանց, ովքեր պատասխանեցին «Բարգավաճ կյանքի համար» (8,4%), «Ամուսնության» (9,4%), «Մշտական բնակության» (6,4%), «Ընտանիքի վերամիավորման» (4,8 %), «Բնակարանի ձեռքբերման համար» (1,0%), ապա կստացվի արդեն 75,8%:

Աղյուսակ 10 Ռուսաստան տեղափոխման ժամանակը

Տարիքը	Թիվ	Տոկոս %
Մի քանի ամիս առաջ	29	5,8
Մեկ տարի առաջ (2019–2020թթ.)	64	12,8
5 տարի առաջ	129	25,8
10 տարի առաջ	105	21,0
15 տարի առաջ	103	20,06
Մի քանի տարի առաջ	65	13,0
Նշված չէ	5	1,0
Ընդամենը	500	100,0

Ինչպես տեսնում ենք, Հայաստանում հարցված ընտանիքների ազգականների մեծամասնությունը վաղուց են Ռուսաստան տեղափոխվել՝ 10–15 տարի առաջ՝ 41,6%–ը, 5 տարի առաջ՝ 25,8%–ը, մի քանի տարի առաջ՝ 13,0%–ը: Այսպիսով, դրանք այն մարդիկ են, ովքեր վաղուց արդեն գտնվում են Ռուսաստանում, ապրում և աշխատում են այնտեղ, երեխաները սովորում են ռուսաստանյան դպրոցներում:

Աղյուսակ 11 Ռուսաստանի քաղաքները, որտեղ նրանք տեղափոխվել են

	Քաղաք	Թիվ	Տոկոս %
1	Մոսկվա	207	41,4
2	Պետերբուրգ	58	11,6
3	Կրասնոդար	69	13,8
4	Ստավրոպոլ	22	4,4
5	Այլ քաղաք	143	28,6
6	Պատասխան չկա	1	0,2
	Ընդամենը	500	100

Հարցվածների ազգականների մեծամասնությունը (500–ից 207 մարդ) մեկնել են Մոսկվա (41,4%), Կրասնոդար (13,8 %),

Պետերբուրգ (11,6%), Ստավրոպոլ (4,4 %) և ՌԴ այլ քաղաքներ: Ե՛վ խորհրդային, և՛ հետխորհրդային ժամանակաշրջանում Ռուսաստանը հայ միգրանտների միգրացիայի գլխավոր ուղղությունն էր: Միգրացիոն հոսքերի բազմաթիվ սոցիոլոգիական հետազոտությունները վկայում են, որ սոցիալական ցանցերը կարևորագույն սոցիալ-մշակութային գործոն են Ռուսաստանի շրջաններ հայերի միգրացիայի համար: Փաստորեն միգրացիոն ուղղությունների ընտրության վրա առաջին հերթին ազդում է սոցիալական ցանցերի առկայությունը, որոնց հիման վրա ձևավորվում են «միգրացիոն ցանցեր», որոնք հիմքն են տարբեր սոցիալական փոխհարաբերությունների՝ միգրացիոն ելքի և մուտքի հասարակությունների բնակչության միջև⁹⁰:

Հարցումը ցույց տվեց, որ Ռուսաստան մեկնած ազգականների մեծամասնությունը (88,2%-ը) աշխատում են երկրի տնտեսության տարբեր ճյուղերում՝ շինարարությունում (24,8%), առևտրի ոլորտում (20,0%), արդյունաբերությունում (11,2%), տրանսպորտում (7,6%) և այլն: Եվ միայն 11,8 %-ը չեն աշխատում (սովորում են կամ տնային տնտեսուհիներ են):

Նրանցից շատերն արդեն ստացել են ռուսաստանյան քաղաքացիություն (13,0 %-ը), կամ ծրագրում են ստանալ (45,0 %-ը):

Հարցվածների ընտանիքները մշտական կապ են պահպանում Ռուսաստան մեկնած ազգականների հետ (82,2%-ը) հեռախոսով կամ ինտերնետով: Ավելին, մեկնած ազգականների կեսը (52,6%-ը) հարցվածների վկայությամբ իրենց նյութական կամ այլ օգնություն են տրամադրում (14,6 %-ը ամսեամիս փող են ուղարկում, 24,2 %-ը՝ ժամանակ առ ժամանակ, 13,8 %-ը այլ աջակցություն են ցուցաբերում):

⁹⁰ Айрапетян Э.М., Покровская Н.Н. Факторы миграции на постсоветском пространстве (опыт армянских мигрантов в Вологодской области) // Социальное пространство. Т. 8. № 2.

Հայաստանում ընտանիքներին նյութական օգնության տրամադրումը

	Հարցվածների պատասխանները	Թիվ	Տոկոս %
1	Այո՛, ամսեամիս փող են ուղարկում	73	14,6
2	Ժամանակ առ ժամանակ փող են ուղարկում	121	24,2
3	Այլ նյութական օգնություն և աջակցություն են ցուցաբերում	69	13,8
4	Ոչ մի օգնություն չի ցուցաբերվում	236	47,2
5	Պատասխան չկա	1	0,2
	Ընդամենը	500	100,0

Սոցիոլոգիայում պատկերացում է կազմվել, որ ինքնաբուխ, ոչ պետական ինստիտուտներով նախաձեռնած, հենց միգրանտների և սփյուռքի անդամների տեղական ցանցերի կողմից կազմակերպված կոլեկտիվ դրամական փոխանցումները «իրենցից բյուրեղ են ներկայացնում, որի օգնությամբ կարելի է վերլուծել սփյուռքի ներքին կյանքը, սեռական տարբերությունները, հարաբերությունները ծագման երկրի կամ հայրենիքի հետ, ինչպես նաև կապերն այլ հաստատությունների հետ»⁹¹:

Մեզ ամենահետաքրքրող հարցին՝ մտադի՞ր են արդյոք նրանց մեկնած ազգականները վերադառնալ հայրենիք, ստացվեցին հետևյալ պատասխանները:

Փաստորեն միայն 10%-ը պատասխանեցին, որ իրենց ազգականները մոտ ապագայում պատրաստվում են վերադառնալ: Եվս 13,8%-ը հույս հայտնեցին, որ երբևէ ապագայում նրանք կվերադառնան: Հարցվածների մեծամասնությունը (63,2%-ը)

⁹¹ Nare Galstyan, Maurizio Ambrosini. Diasporas and Collective Remittances: From State-Driven to Unofficial Forms of Diaspora Engagement // International Migration Review. 15 June, 2022.

նշեցին, որ վերադառնալու մտադրություն չունեն և, ամենայն հավանականությամբ, նրանք երբեք չեն վերադառնա հայրենիք:

Աղյուսակ 14

Վերադարձի հիմնական պայմանները

Հարցվածների պատասխանները	Թիվը	Տոկոս %
Եթե բարձր աշխատավարձով աշխատանք լինի	48	33,3
Երբ խաղաղություն հաստատվի	12	8,3
Կարոտի զգացում	30	20,8
Չեն վերադառնա	20	13,9
Երբ կբարելավվեն սոցիալ-տնտեսական պայմանները	37	25,7
Օտար երկրում անպաշտպանության զգացումը	1	0,7
Երբ Հայաստանում բնակարան ձեռք կբերի	5	3,5
Երբ Հայաստան կվերադառնան հարազատները	1	0,7
Երբ կսկսի օգնել մարդկանց	2	1,4
Երեխաներին հայկական ոճով դաստիարակելու համար	5	3,5
Նոր միջավայրում ծանր պայմանների դեպքում	2	1,4
Բուժումն ավարտելուց հետո	1	0,7
Աշխատանքն ավարտելուց հետո	4	2,8
Ամուսնանալու համար	1	0,7
Ընտանիքի հետ վերամիավորվելու համար	26	18,1
Երբ կառավարությունը փոխվի	3	2,1
Հայրենասիրությունից դրդված	4	2,8
Հանգստի համար	3	2,1
Ուսման համար	2	1,4
Անձնական պատճառներ	1	0,7
Ռուսաստանի քաղաքացիություն ստանալու դժվարությունները	1	0,7
Ընդամենը	144	100%

Աղյուսակ 13

Վերադառնալու մտադրություն ունեցողները

Հարցվածների պատասխանները	Թիվ	Տոկոս %
Այո՛, պատրաստվում են մոտակա ժամանակ	49	9,8
Հնարավոր է՝ ինչ-որ ժամանակ ապագայում կվերադառնան	69	13,8
Նման մտադրություններ հիմա չունեն	126	25,2
Ամենայն հավանականությամբ, երբեք չեն վերադառնա	190	18,0
Դժվարացան պատասխանել	65	13,0
Պատասխան չկա	1	0,2
Ընդամենը	500	100,0

Հարցաթերթիկի հարցին՝ կարո՞ղ են նշել նրանց վերադարձի երեք գլխավոր պայմանները, եթե նրանք պատրաստվում են կամ մտադիր են ապագայում վերադառնալ, 33,3%-ը (դրական պատասխանողներից) նշեցին. «Եթե բարձր աշխատավարձով աշխատանք լինի», 8,3 %-ը՝ «Երբ տարածաշրջանում խաղաղություն կլինի», 20,8 %-ը՝ «Հայրենիքի կարոտից», 25,7 %-ը՝ «Երբ կբարելավվեն սոցիալ-տնտեսական պայմանները Հայաստանում», 18,1%-ը՝ «Ընտանիքի հետ վերամիավորվելու համար»:

Համեմատական վերլուծությունը ցույց է տալիս, որ այն պատճառները, համաձայն որոնց նրանք մեկնել են Հայաստանից, լրիվ համեմատական են նրանց հնարավոր վերադարձի պայմաններին: Դա, առաջին հերթին, երկրում սոցիալ-տնտեսական պայմանների բարելավումն է և աշխատանքի առկայությունը, ինչպես նաև խաղաղության երաշխիքը և պատերազմի սպառնալիքի բացակայությունը:

Աղյուսակ 15

Պայմաններ, որոնց առկայության պարագայում միգրանտների՝ հայրենիք վերադառնալը կարող է ավելի ռեալ դառնալ

Հայրենիք վերադառնալու հիմնական պայմանները	Թիվ	Տոկոս %
Երբ Հայաստանում կբարելավվի տնտեսական իրավիճակը, կհայտնվեն աշխատատեղեր	268	53,6
Երբ Հայաստանը միութենական պետություն կստեղծի Ռուսաստանի հետ	87	17,4
Երբ կվերանա պատերազմի վերսկսման վտանգը	86	17,2
Երբ Հայաստանում կբարելավվի քաղաքական վիճակը	80	16,0
Չեն վերադառնա	41	8,2
Հարցին չեն պատասխանել	26	5,2
Դժվարացան պատասխանել	24	4,8
Երբ Հայաստանը մտնի ԵՄ	16	3,2
Այլ	6	1,2
Ընդամենը	500	126,8

Ըստ հարցվածների բացարձակ մեծամասնության կարծիքի (86,8%-ը)՝ ազգականների վերադարձը կարող է ավելի ռեալ դառնալ, եթե ապահովվեն նույն այդ երեք գլխավոր պայմանները՝ սոցիալ-տնտեսական և քաղաքական իրավիճակի բարելավում, Հայաստանում աշխատանքի առկայություն և պատե-

րազմի վտանգի բացակայություն: Կարծես ամեն ինչ պարզ է. մարդկանց անհրաժեշտ են նորմալ պայմաններ և երկրում կյանքի ու գործունեության երաշխիքներ, մնացյալն իրենք կստեղծեն:

Այսպիսին են Հայաստանում 500 ընտանիքների սոցիոլոգիական հետազոտության ամենաառաջին և նախնական արդյունքները: 2021թ. մեր խումբը տարբեր ամսագրերում և ժողովածուներում հրապարակեց 7 գիտական հոդված:

2023թ. մենք նախատեսում ենք այս խնդրով 30 փորձագետների հարցում անցկացնել և ներկայացնել բոլոր ստացված արդյունքների մանրամասներն ու խորքային վերլուծություն՝ գիտական հոդվածներ և մենագրություն հրապարակելու նպատակով:

Հայրենադարձության հեռանկարները

Ինչպես ցույց տվեց վերլուծությունը, աշխատանքի փնտրտուքի կամ ուսման համար Ռուսաստան մշտական բնակության տեղափոխված ընտանիքների անդամների մեջ 38%-ը կազմում են եղբայրներ ու քույրեր, այսինքն՝ համեմատաբար երիտասարդ սերունդը: Քանակով երկրորդ խումբը (32%) ընտանիքի ազգականներն են: Ռուսաստան մեկնածների 17%-ը երեխաներն են, ծնողները՝ 8,6%-ը, թոռները՝ 3,8%-ը: Մեկնածների բոլոր խմբերում գերակշռում էին արական սեռի անձինք, ինչն ավելորդ անգամ վկայում է տղամարդկանց միգրացիայի գերակայության մասին: Բացի այդ, հարցվածների գրեթե կեսի (45,8%-ը) կարծիքով միգրացիայի հիմնական պատճառը աշխատանքի բացակայությունն է հայրենիքում: Այլ կերպ ասած, Հայաստանից միգրացիան հիմնականում աշխատանքային միգրացիան է:

Միգրանտների զգալի մասը Ռուսաստան է մեկնել համեմատաբար վաղուց: Մեծամասնությունը մեկնել է 10-15 տարի առաջ (41,6%-ը), նրանց քառորդը՝ 5 տարի առաջ (25,8%-ը), և մի փոքր մասը մեկնել է համեմատաբար վերջերս՝ մի քանի տարի առաջ: Փաստորեն միգրանտների գերակշիռ մասը մարդիկ են,

որոնք վաղուց ապրում, աշխատում և երեխաներին դպրոց են տեղավորել Ռուսաստանում:

Աշխարհագրորեն հետևյալ պատկերն է. միգրանտների գերակշիռ մասը մեկնել է Մոսկվա (41,4%), այնուհետև՝ Կրասնոդար (13,8%), Պետերբուրգ (11,6%), Ստավրոպոլ (4,4%) և այլ քաղաքներ (28,6%):

Հայ միգրանտները բավականին ակտիվ աշխատանքի են տեղավորվում, ինչի մասին վկայում է նաև ԵԱՏՄ շրջանակներում տնտեսական ինտեգրացիայի գործընթացների վերլուծությունը⁹²: Հարցման համաձայն՝ հայ միգրանտների բացարձակ մեծամասնությունը (88,2%) աշխատում են Ռուսաստանի տնտեսության տարբեր ճյուղերում: Այսպես, միգրանտների 24,8%-ը աշխատում է շինարարությունում, 20%-ը՝ առևտրի ոլորտում, 11,2%-ը՝ արդյունաբերությունում, 7,6%-ը՝ տրանսպորտում և 11,8%-ը սովորում է կամ զբաղված է տնային տնտեսությամբ: Որոշ միգրանտներ ստացել են Ռուսաստանի քաղաքացիություն (13,0%), ևս 45%-ը մտադիր են այն ստանալ: Անկասկած, նրանք հաստատուն ուզում են ներգրավվել ռուսաստանյան հասարակության մեջ:

Հայաստանում մնացած ընտանիքների բացարձակ մեծամասնությունը (82,2%) հեռախոսով և ինտերնետով մշտական կապ են պահպանում Ռուսաստան մեկնած ազգականների հետ: Հարցված ընտանիքների վկայությամբ դուրս գնացած ազգականների կեսը (52,6%) կանոնավոր նյութական կամ այլ օգնություն են ցուցաբերում իրենց. 14,6%-ը ամսեամիս փող են ուղարկում տուն, 24,2%-ը ժամանակ առ ժամանակ են փող ուղարկում, 13,8%-ը տարբեր տիպի օգնություն են ցուցաբերում: Միգրացիայի միջազգային կազմակերպությունը (IOM) 2019թ. Հայաստանում անցկացրել է տնային տնտեսությունների հետա-

գոտություն, համաձայն որի. «Հայաստանում մշտական բնակվող 127 հազար քաղաքացի դրամական փոխանցումներ էին ստանում արտասահմանից: Ընդ որում 73,7%-ի համար փողերը փոխանցվում էին Ռուսաստանից: Հասցեատերերի հիմնական մասը (87,7%) ստացած փողերը ծախսում էին սպառողական պահանջների վրա՝ բուժում, ուսում, վարկերի մարում, պարենի գնում»:

Գլխավոր հարցին՝ մտադիր են արդյոք նրանց մեկնած ազգականները և ընտանիքի անդամները վերադառնալ հայրենիք, ստացվեցին հետևյալ պատասխանները: 10%-ը պատասխանեցին, որ իրենց ազգականները մոտ ապագայում պատրաստվում են վերադառնալ, ևս 13,8%-ը հույս հայտնեցին, որ երբևէ ապագայում նրանք կվերադառնան: Սակայն հարցվածների մեծամասնությունը (63,2%) նշեցին, որ վերադառնալու մտադրություն չունեն և, ամենայն հավանականությամբ, նրանք երբեք չեն վերադառնա հայրենիք:

Հայաստանում անցկացված 30 փորձագետների հարցումը ցույց տվեց մոտավոր նույն արդյունքները: Փորձագետների մեջ էին տնտեսագետներ, սոցիոլոգներ, հոգեբաններ, միգրացիոն ծառայության և միգրացիոն խնդրին առնչվող իրավապաշտպան մարմինների ներկայացուցիչներ: Այսպես, փորձագետների 36,6%-ը համարում են, որ երբևէ ապագայում հնարավոր է հայ միգրանտների վերադարձը, 26,6%-ը համոզված են, որ նրանք նման մտադրություն չունեն, իսկ 36,6%-ը համարում են, որ նրանք երբեք չեն վերադառնա: Ընդհանուր առմամբ փորձագետների 63,2%-ը համարում են, որ միգրանտները վերադառնալու մտադրություն չունեն, և նրանք, ամենայն հավանականությամբ, երբեք չեն վերադառնա: Պատասխանների ճիշտ նման տոկոս ստացվել էր հայ ընտանիքների սոցիոլոգիական հարցումում: Փորձագետների և միգրանտների ազգականների նման միաձայնությունը վկայում է ստացված արդյունքների արժանահավատության մասին:

⁹² Тавадян А., Манасерян Т. Краткосрочные и среднесрочные перспективы развития армяно-российского экономического сотрудничества // Сборник статей «Современное состояние и видимые перспективы армяно-российского стратегического союза». Ереван. Изд-во «Наапет». 2021. С. 36-41.

Հայ միգրանտների ռուսաստանյան հարցման մեջ ստացվել էին գրեթե նույն արդյունքները. 1346 հայ միգրանտներից 26,6%-ը պատասխանեցին, որ հնարավոր է՝ երբեք ապագայում կվերադառնան տուն, 39,2%-ը պատասխանեցին, որ մտադրություններ հիմա չունեն, և 19,6%-ը պատասխանեցին, որ, ամենայն հավանականությամբ, երբեք չեն վերադառնա: Այսպիսով, 58,8%-ը մտադրություն չունեն վերադառնալու հայրենիք: Հայաստանում ստացված արդյունքների հետ տարբերությունը կազմում է ընդամենը 4,4%: Նկատենք, որ համեմատական հետազոտություններում նման գուգադիպող արդյունքներ հաճախ չեն հանդիպում: Ըստ մեզ՝ դա նորից վկայում է համատեղ հետազոտությունում ստացված արդյունքների արժանահավատության մասին:

Մոտ արդյունքներ գրանցվեցին նաև այն միգրանտների մոտ, ովքեր հստակ մտադրվել են տուն վերադառնալ: Օրինակ, ռուսաստանյան հարցման ժամանակ միգրանտների 7,4%-ը պատասխանել են, որ մոտ ապագայում պատրաստվում են վերադառնալ Հայաստան: Վերը նշվել էր, որ Հայաստանում հարցված ընտանիքների 10%-ը նույնպես պատասխանել էին, որ իրենց ազգականները մոտ ապագայում պատրաստվում են տուն վերադառնալ: Կարելի է համարել, որ հայ միգրանտների հայրենադարձման ռեսուրսը 7/10 % է կազմում: Ռուսաստանում հայ միգրանտների ընդհանուր քանակը հաշվի առնելով՝ կազմում է 80–100 հազար մարդ: Հայկական սփյուռքը Ռուսաստանում 2,5 անգամ ավելի շատ է: Հետևաբար, կարելի է ենթադրել, որ հայրենադարձման ընդհանուր ռեսուրսը կարող է կազմել 150–200 հազար մարդ:

2019թ. Լոնդոնի «Հայ հիմնարկն» անցկացրեց «Armenian Diaspora Survey 2019» հետազոտությունը, որի շրջանակներում հարցման ենթարկվեցին 3000 հայ Արգենտինայում, Կանադայում, Լիբանանում և Ռումինիայում: Այն հարցին, թե արդյոք պատրաստվո՞ւմ են տեղափոխվել Հայաստան ապրելու, 4%-ը պատասխանեցին մոտ ապագայում Հայրենիք վերադառնալու

իրենց հստակ մտադրության մասին (2% Արգենտինայում, 3% Կանադայում, 12% Լիբանանում և 3% Ռումինիայում), ևս 23%-ը պատասխանեցին, որ կուզենային վերադառնալ, եթե Հայաստանում իրադրությունը փոխվի⁹³:

Հայ միգրանտների տուն վերադառնալու պայմանների մասին հարցը հատուկ հետաքրքրություն էր ներկայացնում: Այսպես, Հայաստանում հարցված միգրանտների ընտանիքները նշեցին այն գլխավոր պայմանները, որոնց առկայության դեպքում իրենց ազգականները կարող էին վերադառնալ տուն:

Աղյուսակ 16

Միգրանտների վերադարձի գլխավոր պայմանները.
Հայաստանում ընտանիքների հարցումը (հարցվածները կարող էին մի քանի պատասխաններ տալ)

	Հարցվածների պատասխանները	Տոկոս %
1	Եթե բարձր աշխատավարձով աշխատանք լինի	33,3
2	Երբ կբարելավվեն սոցիալ-տնտեսական պայմանները	25,7
3	Երբ տարածաշրջանում խաղաղություն հաստատվի	18,1
4	Ընտանիքների վերամիավորման համար	8,3

Գործնականում պայմանների նույն պատկերն էր ռուսաստանյան հետազոտությունում հայ միգրանտների հարցման ժամանակ:

⁹³ Armenian Diaspora Survey 2019, (Eitor: Hratch Tchilingirian), Armenian Institute, London, UK, 2020, 176 P. www.armeniandiasporasurvey.com [Դիտման ժամանակը: 11.07.22]

Աղյուսակ 17

Միգրանտների վերադարձի գլխավոր պայմանները:
Ռուսաստանում միգրանտների հարցումը (հարցվածները կարող էին մի քանի պատասխան տալ)

	Հարցվածների պատասխանները	Տոկոս %
1	Երբ Հայաստանում տնտեսական վիճակը բարելավվի	39,9
2	Երբ Հայաստանում պատերազմի վտանգը և լարվածությունը վերանան	32,8
3	Երբ Հայաստանում քաղաքական կայունությունը վերանա	31,5
4	Երբ երկրում միջին աշխատավարձը մի քանի անգամ բարձրանա	27,3
5	Երբ Հայաստանում նոր աշխատատեղեր հայտնվեն	22,4

Մոտ պատասխաններ ստացվեցին նաև 30 հայ փորձագետների հարցման ժամանակ: Այսպիսով, հայրենիք վերադառնալու գլխավոր պայմաններն են՝ պատերազմի սպառնալիքի բացակայությունը, բնակչության անվտանգության երաշխիքները, նոր աշխատատեղերի առկայությունը և երկրում սոցիալ-տնտեսական իրավիճակի բարելավումը: Ընտանիքների բացարձակ մեծամասնությունը (56,8%-ը) համարում է, որ նրանց վերադարձն ավելի ռեալ կլինի, եթե ապահովվեն այս պայմանները: Արդյունքների վերլուծությունը ցույց տվեց, որ միգրանտների հնարավոր վերադարձի պայմանները համեմատելի են այն պատճառների հետ, որոնց հետևանքով նրանք մեկնել են Հայաստանից:

§ 3. Ռուսաստանում հայկական սփյուռքի հայրենադարձության ներուժը

Այսօր Ռուսաստանում բնակվում է ամենամեծ հայկական սփյուռքը՝ 2,5 միլիոն մարդ, ինչը համադրելի է Հայաստանի բնակչության հետ (2,9 միլիոն): Ինչպես նշվեց, 20-րդ դարում Խորհրդային Միությունում կազմակերպվեց հայրենադարձման

մի քանի ակիք սփյուռքից Խորհրդային Հայաստան: 1920–30-ական թվականներին Խորհրդային իշխանությունը կազմակերպեց հայերի հայրենադարձությունը Իրաքից, այնուհետև Հունաստանից, Իրանից, Սիրիայից, Բուլղարիայից, Ֆրանսիայից և այլ երկրներից: Արտասահմանից հայերի տեղափոխումն ու տեղավորումն իրականացվում էին համաձայն հանրապետության կուսակցական ղեկավարության պլանի, որը հաստատված էր Խորհրդային Միության կուսակցական բարձր ղեկավարության կողմից: Հայրենական մեծ պատերազմի ժամանակ հայերը մեծ կորուստներ կրեցին. ճակատ կանչվեցին 600.000 հայ, որոնցից 300.000-ը չվերադարձան ռազմի դաշտից: Խորհրդային Հայաստանի ռազմական կորուստները կազմեցին 250.000 մարդ: Պատերազմից հետո հայրենադարձության մասին որոշումն ընդունված էր՝ հայերի մարդկային կորուստները վերականգնելու նպատակով: Ընդհանուր առմամբ հայրենադարձների թիվը հասավ 456000 մարդու:

Այսօր մենք ապրում ենք սոցիալ-քաղաքական այլ պայմաններում, և բարեհաջող իրադրությունում Ռուսաստանի հայկական սփյուռքից շատերը կարող էին վերադառնալ հայրենիք: Մեր հարցվածների բոլոր խմբերը հայտարարեցին, որ հայրենադարձությունը հնարավոր է մի քանի հիմնական պայմանների առկայության դեպքում՝ բնակչության անվտանգություն, երկրի տնտեսական զարգացում և աշխատատեղերի առկայություն: Մակայն, նույնիսկ ունենալով հայրենադարձման լավ ներուժ, երկրի իշխանությունները պետք է կարողանան ապահովել այդ բոլոր պայմանները և մարդկանց վերադարձնել հայրենիք: Դեռևս Հայաստանն ի վիճակի չէ սահմանափակելու ամենամյա միգրացիան երկրից: Համաձայն պաշտոնական վիճակագրության՝ 2021թ. հունվար–սեպտեմբեր ամիսներին Հայաստան ժամանել են (9 մաքսակետերով, ներառյալ 2 օդանավակայան) 1.112.206 հոգի, իսկ Հայաստանից մեկնել են 1.179.710 մարդ: Ավելացնենք, որ ժամանածներից 445.316-ն ունեին հայկական անձնագրեր, իսկ մեկնածներից 548.887-ը Հայաստանի քաղաքացիներ էին:

Այսպիսով, մեր հայրենակիցներից 103.571–ը մնացին արտասահմանում և չվերադարձան հայրենիք: Դա գերազանցում է վերջին տարիների ցուցանիշները⁹⁴: Արդեն շատ տարիներ մեր աշխատանքային միգրանտները գերադասում են հիմնավորվել Ռուսաստանում և իրենց մոտ կանչել ընտանիքներին: Հարցն այն է, որ աշխատանքային միգրանտներն արդեն չեն բավարարվում ընտանիքներին կանոնավոր դրամական փոխանցումներով և գերադասում են ընտանիքները տեղափոխել Ռուսաստան՝ նոր պատերազմի սպառնալիքից հեռու: Այդ են վկայում նաև վերջերս կատարած հետազոտությունների վիճակագրական տվյալները, որոնք բացահայտեցին Հայաստանի բոլոր մարզերում մշտական բնակչության թվի փոփոխությունը: Մասնավորապես Սյունիքում, Շիրակում, Տավուշում, Կոտայքում, Վայոց Ձորում կրճատվել է այնտեղ գրանցված քաղաքային և գյուղական բնակչության թիվը⁹⁵: Այսպես, 2021թ. 34.145 հայ հրաժարվեցին Հայաստանի քաղաքացիությունից և ձեռք բերեցին Ռուսաստանի քաղաքացիություն, ինչը երկու անգամ ավելի էր 2017–2019 թվերից: Սակայն, 2020թ. COVID–19 համաճարակի հետևանքով գործնականորեն բոլոր երկրներում խիստ սահմանափակումներ մտցվեցին, ինչի հետևանքով բազմաթիվ միգրանտներ բռնի վերադարձվեցին (դեպորտացվեցին) իրենց երկրները: Մասնավորապես մոտ 37 հազար հայ միգրանտ վերադարձան տուն:

Խնդիրն այն է, որ ԵԱՀԿ աշխատանքի ընդհանուր շուկայի կազմավորումը հանգեցրեց երկրներում աշխատանքային ներուժի ավելացման և աշխատավորների համար հնարավորությունների ընդլայնման և նրանց մրցակցության աճի: Նման իրադրությունը նպաստում է միգրացիայի գործընթացների արագացմանը, առանձնապես համաճարակից և Հայաստանում ռազմական իրավիճակից ելնելով: Ռուսաստանը բավականին ավե-

⁹⁴ Марта Ахназарян. Свыше 103,5 тысяч сограждан уехали безвозвратно. <https://golosarmenii.am/article/137282/svyshe-103-5-tysyach-sograzhdan-uexaliezvovratno> [Դիտման ժամանակը: 12.20.2021].

⁹⁵ Նույն տեղում:

լացրել է իր միգրացիոն գրավչությունը, քանի որ զգալի գերազանցում է Հայաստանը աշխատավորների աշխատավարձի չափով: Բացի դրանից, Հայաստանի արտահանման 30 %-ը բաժին է ընկնում ԵԱՀԿ երկրներին, ինչի մեծ մասն ուղղվում է Ռուսաստան⁹⁶:

Ուստի աշխատանքային ռեսուրսների մեկնումն ավելացել է և լուրջ խնդիր է երկրի համար:

Այս համատեքստում հետաքրքիր է Իսրայելի հայրենադարձության պատմական փորձը: Իսրայել պետության հիմնադրման օրից ամբողջ աշխարհից այստեղ հայրենադարձվեցին 3.372.000 հրեա: Տարեկան միջինը՝ 48.000 մարդ: Վերջին տասնամյակում, սկսած 2012թ., նրանց թիվը կրճատվեց տարեկան 29.000–ի: Սակայն Ուկրաինայի հետ պատերազմ սկսվելուց հետո նրանց թիվը կտրուկ աճեց: Իսրայելի Ալիայի և ինտեգրման նախարարության տվյալներով վերջին տարում հայրենադարձվել է մոտ 43 հազար հրեա: Ընդ որում նրանք հիմնականում տեղափոխվել են Ռուսաստանից (33 %) և Ուկրաինայից (27 %)⁹⁷: Երկրում գործում են հայրենադարձների տարբեր խմբերին օգնություն ցուցաբերելու մի քանի մասնագիտացված պետական ծրագրեր: Օրինակ, աշխատունակ տարիքի հայրենադարձները նախարարության ծրագրերով օգնություն են ստանում աշխատանքի տեղավորման գործում: Կան նաև երկրի տարբեր քաղաքներում հայրենադարձներին բնակեցնելու ծրագրեր: Իսրայելի հայրենադարձության կազմակերպման այս արդյունավետ և իրեն արդարացրած ծրագիրն օգտակար կլինի ուսումնասիրել և

⁹⁶ http://dalma.news/ru/ozhivlenie-armyanskoy-ekonomiki-prichem-tut-armyano-rossiyskie-otnosheniya-i-embargo-na-tureckie-tovary/?fbclid=IwAR1og6SC2Kzu_3-C_fnG9oubK0AF_uvIsCHB1koV5mTt8leVfYiGv0fq6Upc [Դիտման ժամանակը: 18.02.2022].

⁹⁷ Իսրայելի Ալիայի և ինտեգրման նախարարություն https://www.newsru.co.il/israel/02may2022/minalii_rec.html?fbclid=IwAR2HJEMSDMkLLtEm17uRvyS0p8pJ2wtKfKjVtlBn6JulW6GdG2NWrVOykuA [Դիտման ժամանակը: 02.05.2022].

կիրառել Հայաստանում: Չէ՞ որ աշխարհով մեկ սփռված 7–8 միլիոն հայերը հանգիստ կարող են 1,5 միլիոն մարդու հայրենադարձության ներուժ ապահովել: Սակայն դրա համար անհրաժեշտ է կատարելագործել ազգային օրենսդրությունը, հայրենադարձության համար մշակել և ներդնել պետական հատուկ ծրագրեր: Ի սկզբանե նոր կառավարությունն ամպագոռոգո հայտարարություններ արեց հայրենադարձության խրախուսման, նոր աշխատատեղերի ստեղծման վերաբերյալ: 2020թ. հաստատվեց պետական ծրագիր ՀՀ վերադարձող քաղաքացիների վերաինտեգրման համար: Նա երկու բաղադրիչ ունի՝ խորհրդակցական օգնություն և բնակվարձի փոխհատուցում: Այդ ծրագրով 6 ամսվա համար 60.000 դրամ բնակվարձի փոխհատուցում կարող են ստանալ ոչ միայն նրանք, ովքեր վերադառնում են Հայաստան հետընդունման համաձայնագրի շրջանակներում կամ արտաքսվել են արտասահմանից, այլև արտասահմանում մեկ տարուց ոչ պակաս ապրած ՀՀ քաղաքացիները, ովքեր կամավոր կվերադառնան և դիմում կներկայացնեն ծրագրին մասնակցելու համար՝ վերադարձից առնվազն 3 ամիս անց: Վերաինտեգրման ծրագիրն իրականացվում է Սահմանային և ավամերձ հսկողության Եվրոպական գործակալության (FrontEx) կողմից: 2022թ. հունվարից բնակվարձի փոխհատուցում ստանում են 10 արտոնություն ունեցողներ կամ 17 մարդ: Դրանք հիմնականում կամավոր հայրենադարձներն են Ուկրաինայից, որոնք Հայաստան տեղափոխվեցին ռազմական վիճակից ելնելով: Ռուսաստանից վերադարձել են ընդամենը 6 մարդ, Ուկրաինայից՝ 3, Գերմանիայից՝ 3, նրանցից 8–ը վերադարձել են կամավոր, 9–ը՝ ստիպված: 2021թ. պետական աջակցության ծրագրով բնակվարձի փոխհատուցում ստացան արտոնություն ունեցող 7, ընդամենը 23 հոգի: Նրանց մեջ էին Գերմանիայից արտաքսված 15 հոգի, Ավստրիայից՝ 4 և Շվեդիայից՝ 4:

Պետական այս ծրագրով օգնություն ստացողների ընդհանուր թիվը 3 տարվա ընթացքում կազմեց 105 հոգի: Բացի այդ, ներկայումս քննարկվում է Վերադարձի և վերաինտեգրման եվ-

րոպական ցանցի (ERRIN) նախագիծը, ինչպես նաև EU4Impact ծրագրի զարգացումը և վերադարձի նոր նախագիծը, որը կմեկնարկի մոտ ապագայում: Նախագիծը Հայաստանում կիրականացվի 3 տարվա ընթացքում 1 տարի երկարացման և տարեկան 375 ընտանիքների աջակցման հնարավորությամբ⁹⁸:

Իհարկե, այս միջոցառումները բավական չեն հայկական սփյուռքի մասշտաբային հայրենադարձության կազմակերպման համար: Այդ գործով առաջին հերթին պետք է զբաղվեր ՀՀ սփյուռքի նախարարությունը: Սակայն հանրապետության նոր կառավարությունն առաջին հերթին վերացրեց այդ նախարարությունը և դրա փոխարեն նշանակեց Սփյուռքի հարցերով հանձնակատար: Սակայն նա տապալեց հայկական սփյուռքի համախմբման խնդիրը, չկարողացավ ընդհանուր լեզու գտնել Ռուսաստանի հայերի միության հետ և նույնիսկ նրա դեմ սկսեց ստեղծել երկընտրանքային կազմակերպություններ:

Վերջերս երկար տարիներ արդյունավետ աշխատող սփյուռքյան կազմակերպություններն առաջարկեցին միավորվել Անթիլիասի Արամ Առաջին Կաթողիկոսի հովանու ներքո և անցկացնել Սփյուռքի համահայկական համագումար Լիբանանում կամ Փարիզում, որտեղ կքննարկվեն հայության դեմ ուղղված ժամանակակից մարտահրավերները: Նրանք համոզմունք հայտնեցին, որ սփյուռքը կարող է և պետք է օգնի հայրենիքին: Ընդ որում երբեք չպետք է մոռանալ, որ մեր ուժը եռամիասնության մեջ է՝ Հայաստան, Արցախ և Սփյուռք⁹⁹:

⁹⁸ Կայացել է վերաինտեգրման հարցերով զբաղված կազմակերպությունների 13–րդ զագաթաժողովը: <http://migration.am/news/488?lang=hy> [Դիտման ժամանակը: 27.05.2022].

⁹⁹ Սփյուռքի համահայկական հավաք <https://www.golosarmenii.am/article/153461/vsearmyanskij-sxod-spyurka---veyanie-vremeni> [Դիտման ժամանակը: 29.06.2022].

§4. Միգրացիոն իրավիճակի նոր միտումները

Հայաստանում և Ռուսաստանում սոցիոլոգիական հետազոտություններն անցկացվել էին Ուկրաինայում պատերազմից և Ռուսաստանի նկատմամբ արևմտյան պատժամիջոցներից շատ առաջ: Նրանք էական ազդեցություն ունեցան հետխորհրդային տարածքում միգրացիոն հոսքերի վրա: Ուկրաինական ճգնաժամը և պատժամիջոցները ստիպեցին ռուսաստանցի բազմաթիվ գործարարների լքել երկիրը¹⁰⁰: Ռազմական գործողությունների սկզբից Հայաստան տեղափոխվողների բավական մեծ հոսք առաջացավ: 2022թ. հուլիսի տվյալներով Հայաստան էր եկել մոտ 90.000 ռուսաստանցի, որոնցից 70.000–ը հաշիվներ բացեցին հայկական բանկերում¹⁰¹: Նրանցից ոմանք տարանցիկ ուղղվեցին Վրաստան: Ժամանաձների գերակշիռ մեծամասնությունը միջին բիզնեսի նեկայացուցիչներ են, որոնք զբաղվում են արտաքին տնտեսական գործունեությամբ: Իրենց բիզնեսը Հայաստան փոխադրելու մասին հայտարարեցին հարյուրավոր ռուսաստանյան IT ընկերություններ: Հայաստանում սկսեցին գովազդել բիզնեսի տեղափոխման ծառայությունները և հրապարակել ծանուցագրեր Ռուսաստանից և Ուկրաինայից իմիգրանտների, այդ թվում՝ հայ հայրենադարձների համար: Հարմարության համար ստեղծվեցին նաև telegram–ալիք «Փոխադրություն Հայաստան»¹⁰² և խումբ telegram–ի մեջ «2022 Relokation/Հայաստան»: Դրա հետևանքով բնակավարձի գները մեկ շաբաթում աճեցին 50–100%–ով: Հյուրանոցներում ազատ տեղեր չկային: ՌԴ–ի դեմ տնտեսական պատժամիջոցների ֆոնին Հայաստանը մտավ այն երկրների ցուցակի

¹⁰⁰ Тодар Бактемир. Ненастоящая граница. https://holod.media/2022/03/19/nenastoyashhaya-zagranicza/?fbclid=IwAR0MkZWcw9vMI4_bVO1IC2ZeQc6mn7LMMZxO-dUlw-i_NjzrWHH4ItkHZN8 [Դիտման ժամանակը: 19.03.2022].

¹⁰¹ Armenian Business News (ABN). https://finport.am/full_news.php?id=46167&lang=1 [Дата обращения 11.07.2022].

¹⁰² <https://t.me/relocatearmenia> [Դիտման ժամանակը: 05.05.2022].

մեջ, որոնք մատչելի էին ռուսաստանցիների հանգստի համար: Ռուսաստանյան ավիաընկերություններն ավելացրին դեպի Երևան թռիչքները: Ամեն օր ավիափոխադրողները լրացուցիչ չվերթեր էին կատարում Երևան: Ամենօրյա չվերթերի քանակն ավելացավ 2–3 անգամ¹⁰³: Դրա հետ մեկտեղ բազմակի թանկացան տոմսերը, եթե նախկինում ինքնաթիռի տոմս կարելի էր ձեռք բերել 150 դոլարով, ապա ամռանն այն հասավ 800 դոլարի¹⁰⁴ (աշնանն այն հասավ 3000 դոլարի, ծնթ. թարգմանչի):

2022թ. հունվար–հունիսին Հայաստանի քաղաքացիություն ստացան 9917 օտար քաղաքացիներ, երբ ամբողջ 2021թ. ընթացքում քաղաքացիություն էր ստացել ընդամենը 3448 հոգի¹⁰⁵:

Ոմանք Հայաստան են տեղափոխվում ոչ թե քաղաքական, այլ տնտեսական պատճառներով: IT–ընկերությունները երբեմն տեղափոխվում են ամբողջ հիմնարկներով, քանի որ պատժամիջոցների պարագայում աշխատելը հարմար չի դառնում: Նման մարդկանց համար կարևորն այն է, որ առանց դժվարությունների ստանան իրենց աշխատավարձն արտասահմանից: Այլ կերպ ասած, դա ժամանակակից պայմաններում տնտեսական միգրացիայի մի ձև է, այսպես կոչված digital nomad (թվային նոմադիզմ) բոլոր հատկանիշներով: Արևմուտքում նրանց անվանում են նաև «թվային քոչվորներ»: Նրանք մարդիկ են, որոնք կախված չեն աշխարհագրական աշխատավայրից և զբաղվում են իրենց գործունեությամբ՝ մշտապես տեղաշարժվելով աշխարհի

¹⁰³ Релокация и новые возможности: как российско-украинский конфликт отразился на экономике Армении. http://dalma.news/ru/relokaciya-i-novye-vozmozhnosti-kak-rossijsko-ukrainskiy-konflikt-otrazilsya-na-ekonomike-armenii/?fbclid=IwAR0yWNeZposa8Oq9-FmeE55zUui1WfNOKD_6RX31_eXK3R0_-GwlxwCvjZAs [Դիտման ժամանակը: 10.05.2022].

¹⁰⁴ Частота рейсов из России в Армению выросла.

<https://golosarmenii.am/article/143333/chastota-rejsov-iz-rossii-v-armeniyu-yroslo?fbclid=IwAR2ZD96qD5RySokluN4SYBBzP2r0ZPZNQFppK0kXdHkiiXVtWjbZz39S4SU> [Դիտման ժամանակը: 03.05.2022]

¹⁰⁵ Նույն տեղում:

տարբեր երկրներով: Նրանք աշխատում են նոութբուքերի, հեռախոսների և ինտերնետի օգնությամբ, այսպես կոչված «հեռավորության վրա»: ՀՀ էկոնոմիկայի նախարարի վկայությամբ Հայաստան իրենց գործունեության տեղափոխման համար դիմում են տվել «տասնյակ, եթե ոչ հարյուրավոր IT ընկերություններ»: Երևան տեղափոխվածների մեծամասնությունը ռուսաստանյան միջին բիզնեսի ներկայացուցիչներն են, որոնք զբաղվում են արտաքին տնտեսական գործունեությամբ: Նրանցից շատերը պատրաստ են մնալու և աշխատելու Հայաստանում, եթե ամեն ինչ հաջող ընթանա¹⁰⁶: Ավելին, ռուսաստանցիների զանգվածային ներգաղթի հետևանքներն արտահայտվեցին Հայաստանի բնակվարձի շուկայում: Մի քանի ամսում Երևանում բնակարանի վարձը բարձրացավ 3–4 անգամ, մինչև վերջերս 250–350 դոլարով հանձնվող բնակարաններն այսօր հանձնվում են 800–1000 և ավելի դոլարով: Ազատ շուկայի օրենքներով բարձր պահանջարկը ցածր առաջարկի պարագայում առաջացնում է գների վայրենի աճ:

Երևանում բնակարան վարձելու բարձր գումարները պատճառ դարձան, որ ռուսաստանցիները սկսեցին ուշադրություն դարձնել Հայաստանի այլ քաղաքների վրա՝ Գյումրի, Աբովյան, Հրազդան և այլն: Հիմա շատերին դա էլ հասանելի չէ, և տեղեկրամ–ալիքում նոր հաղորդումներ են հայտնվում՝ «Տեղափոխում Ստեփանավան, Աշտարակ» և այլ քաղաքներ¹⁰⁷: Կտրուկ, մի քանի անգամ բարձրացան գները Երևանում անշարժ գույքի գնման համար: Օրինակ, 2021թ. օտարերկրացիներն իրականացրին անշարժ գույքի վաճառքի 3034 և գնման 1466 գործարք, այսինքն՝ վաճառեցին երկու անգամ ավելի, քան գնեցին: Այսօր

պատկերը հակառակն է. Երևանում գնվել է այն ամենը, ինչ հնարավոր էր գնել:

Ինչպես հայտնի է, Հայաստանում ԵԱՏՄ քաղաքացիներին անհրաժեշտություն չկա աշխատանքի կամ կեցության թույլտվություն ստանալ: ՀՀ էկոնոմիկայի նախարարությունը հայտնում է, որ կեցության իրավունք ստանալու համար ԵԱՏՄ քաղաքացիները պետք է հանրային ծառայության համար ստանան, գրանցվեն «Workpermit» հարթակում և ներբեռնեն իրենց աշխատանքային պայմանագիրը:

Ընդ որում, «ԵԱՏՄ անդամ-պետությունների քաղաքացիները, որոնք հարթակում ակտիվ գրանցում ունեն, կարող են իրենց հետ Հայաստան եկած ընտանիքի անդամներին (ծնողներին, կնոջը, ամուսնուն, երեխաներին) գրանցել իրենց անվան ներքո» երկրում կեցության նույն ժամանակաշրջանի համար¹⁰⁸: Հետայսու երկրի միգրացիոն ծառայությունը նույնպես կարող է օգնել կեցության իրավունք ստանալու արտասահմանցիներին՝ աշխատանքային գործունեության հիման վրա Պետական ծառայության միասնական գրասենյակում: Եթե գործատուն ուզում է արտասահմանցու վարձել, ապա պետք է էլեկտրոնային հայտ ներկայացնի հարթակ: Դրական որոշման պարագայում արտասահմանցին ծանուցագիր է ստանում, որ կարող է աշխատանքային գործունեության հիման վրա փաստաթուղթ ստանալ կեցության իրավունքի վերաբերյալ: Օգտատիրոջ հաշվառման գրանցման ստեղծումն արտասահմանցու համար «կարող են իրականացվել Միգրացիոն ծառայության աշխատանքային միգրացիայի մասնագետի կողմից Պետական ծառայության կենտրոնում»¹⁰⁹ կամ ծառայության հեռախոսով:

¹⁰⁶ Тигран Мирзоян. Если получится с работой, останемся.

<https://golosarmenii.am/article/143370/esli-poluchitsya-s-rabotoj--ostanemsya> [Դիտման ժամանակը: 03.07.2022].

¹⁰⁷ «Ненастоящая граница». https://holod.media/2022/03/19/nenastoyashhaya-zagraniczabclid=IwAR0MkZWcw9vMl4_bVO1IC2ZeQc6mn7LMMZxOdUlwi_NjzrWHH4ItkHZN8

¹⁰⁸ В Армении граждане стран ЕАЭС могут работать без разрешения.

https://rusarmino.ru/2022/03/07/v-armenii-grazhdane-stran-eaes-smogut-rabotat-bezrazresheniya/?fbclid=IwAR21cOz3pqjQetj_RaYcNQLfXEfG6R9SNnji9WQqwmnnj505JNA68WeOOM [Дата обращения: 03.07.2022]

¹⁰⁹ <http://migration.am/news/500> [Дата обращения: 26.07.2022]

ՀՀ կառավարության որոշմամբ անձնագրային բաժինները 2022թ. օգոստոսից սկսեցին աշխատել նաև շաբաթ օրերին՝ հերթերը նվազեցնելու համար: Խնդիրն այն է, որ 2022թ. ամռան ամիսներից աննախադեպ աճեց արտասահմանցի հայրենակիցներից քաղաքացիություն ստանալու համար դիմումների քանակը մոտավորապես երեք անգամ¹¹⁰: Այդ հոսքին ավելացան երկարատև կեցության և աշխատանքի համար Հայաստան ժամանած արտասահմանցիները: Ցանկացած պարագայում սա Հայաստանի համար եզակի հնարավորություն է բարելավելու իր ժողովրդագրական և տնտեսական իրավիճակը վերաբնակիչների հաշվին, որոնք կառավարությունից ոչ մի օգնություն չեն պահանջում՝ ոչ կացարան, ոչ աշխատանք, ոչ նպաստ: Իրենք իրենց համար ամեն ինչ ստեղծում են, միայն թե չխանգարեն կարգավորել իրենց բիզնեսը: Ի դեպ, համաձայն վիճակագրական տվյալների, Հայաստանի տնտեսական ակտիվությունը 2022թ. առաջին կիսամյակում աճել է 9,4%-ով, արտահանումն ու ներմուծումը համապատասխանաբար՝ 25,2 և 39,1%-ով¹¹¹:

Խորհրդային մեծ երկրի փլուզումով տեղի ունեցավ պառակտում հայրերի և որդիների սերունդների միջև: Խախտվեց խորհրդային հասարակության համար բնորոշ սերունդների համերաշխությունը: Այն բոլոր արժեքները, որի կրողները ծնողների սերունդն էր, գործնականորեն մերժվեցին երեխաների սերունդների կողմից: Արժեքային տարբերությունը և միջսերնդային համերաշխության խորտակումը հանգեցրին մեր հասարակության բաժանման և սոցիալական համերաշխության թուլացման: Անկասկած, սոցիալական հեռավորությունը, ինչը պայմանավորված էր կոմիդի համաճարակով, իր հերթին ուժեղաց-

րեց սոցիալական կապերի խզումը և խորացրեց հասարակության տրոհումը:

Վերջերս Ռուսաստանում փորձագիտական բանավեճ անցկացվեց «Կովիդը գնաց, հեռավարը մնաց» թեմայով: Այնտեղ ներկայացրին հետազոտություն, որն անցկացվել էր «ՎՅԻՕՄ-օնլայն (Հասարակական կարծիքի հետազոտության համառոտական կենտրոն - ՀԿՀՀԿ)» հավանականության ինտերնետ հարթակի հիման վրա: Փորձագետները քննարկել էին ռուսաստանցիների նախընտրությունները աշխատանքի ձևի ընտրության հարցում և աշխատակիցներին գրասենյակ վերադարձնելու ուղիները, ինչպես նաև հեռավարության զարգացման կանխատեսումները: Ամեն երկրորդ ռուսաստանցի համարում է, որ ազատ աշխատողի («ֆրիլանսերի») աշխատանքը հավասարապես դրական և բացասական է (47%): Իսկ ռուսաստանցիների մեկ քառորդը (26 %) , որոնք ծանոթ են շերինգ տնտեսությանը, արդեն ունենին համատեղ սպառման փորձ:

ՀԿՀՀԿ ուսումնասիրությունների համաձայն՝ այսօր ռուսաստանցիների 10%-ը տնից հեռավար են աշխատում, ընդ որում դա իրենց նախաձեռնությունն է: Նրանց գերակշիռ մասը (82%-ը) նշում են նման ձևաչափի հարմարությունը:

Աշխարհում բավականաչափ հետազոտություններ են անցկացվել սույն թեմայով այն ժամանակվանից, երբ հնարավորություն ընձեռվեց ընտրություն կատարելու «հեռավարության» և գրասենյակային աշխատանքի միջև: Գործնականորեն բոլոր երկրներում աշխատակիցների 8–12%-ը նախընտրում են կամ լրիվ հեռավար, կամ լրիվ գրասենյակային աշխատանք: Մակայն աշխատակիցների մեծամասնությունը նախընտրում է հիբրիդային ձևաչափ, ինչը աշխատանքում մեծ ճկունություն է տալիս:

Հիբրիդային ձևաչափը հնարավորություն է ընձեռում պահպանելու կոլեկտիվը և անձնական շփումը աշխատակիցների հետ, ինչը չկա հեռավարում: Ուստի կարևոր է պահպանել բալանսը և աշխատակիցներին ընտրության ազատություն տալ:

¹¹⁰ <https://golosarmenii.am/article/155862/pasportnye-otdely-v-avguste-budut-rabotat-posub botam-dlya-umensheniya-ocheredej> [Дата обращения: 29.07.2022].

¹¹¹ https://finport.am/full_news.php?id=46300&lang=2&fbclid=IwAR2XppSuKhG0RxA3Z2nGLhf8Y9DjnzGB2HUs6ADcaae5C-GhpuOAts0M9p4. [Дата обращения: 30.07.2022].

Մյուս կողմից, գործատուն անհրաժեշտություն չունի փոխարինել մասնագետին և, բացի այդ, հնարավորություն կա ստեղծելու միջազգային թիմ: Համընդհանուր թվայնացումը բավականին պարզեցնում է բազմաթիվ գործընթացներ, օրինակ՝ հաշվապահության մեջ:

Արևմուտքում հիմա ընդլայնվում է հակառուսական տեղեկատվական պատերազմը: Ռուսաստանին և անձամբ Պուտինին մեղադրում են Եվրոպայում և ԱՄՆ-ում տեղի ունեցող բոլոր հնարավոր մեղքերի և անհաջողությունների մեջ՝ սկսած էներգակիրների թանկացումից մինչև կլիմայի տաքացում և գետերի ծանծաղում: Այդ համատարած հակառուսական կամպանիան թափ է հավաքում և աստիճանաբար թափանցում հետխորհրդային տարածք: Խորհրդային նախկին հանրապետություններում, այդ թվում Ռուսաստանում և Հայաստանում անցած տասնամյակների ընթացքում ձևավորվել է բացահայտ հակառուսական տրամադրություններով տոգորված անձանց սոցիալ-քաղաքական շերտ: Այդ ուղղությամբ երկար տարիներ մեթոդաբար և հետևողական աշխատում էին արևմտյան տարբեր հիմնադրամներ և կազմակերպություններ: Նրանց գլխավոր նպատակը նոր, կայացող քաղաքացիական հասարակության հետ աշխատանքն էր: Նման օգնության գլխավոր հասցեատերերը և ապագա սոցիալական գործողությունների ակտիվ կազմակերպիչը ենթադրվում էր երիտասարդությունը: Առանձնապես երիտասարդության այն հատվածը, որը ծնվել և մեծացել է անկախ հանրապետությունում, որը չի սովորել խորհրդային դպրոցում, և որին ծանոթ չէին խորհրդային իշխանության տարիներին բավականին խոր զարգացում ստացած ժողովուրդների ազգամիջյան շփման և բարեկամության ավանդույթներն ու նորմերը, մի խոսքով, այսպես կոչված «Y» և «Z» սերունդը:

Կողմնորոշիչների նման կորստի և կենսական ավանդական ձևերի թուլացման պայմաններում երիտասարդ սերնդի և հասարակության վրա նպատակաուղղված ազդեցությունը թույլ է տալիս անցկացնել ազգային ինքնության «ուղղում»: Արևմտյան

փորձագետները գերազանց տիրապետում են «փափուկ ուժի» (soft power) ազդեցության մեթոդներին: Դա այն աշխատանքն է, որն արևմտյան հիմնադրամները, ի տարբերություն ռուսաստանյանների, իրականացնում էին ամբողջ հետխորհրդային տարածքում և հենց Ռուսաստանում: Գլոբալ մասշտաբով այսօր ընթացող հիբրիդային պատերազմի շրջանակներում նման գործողությունները և Հայաստանի նկատմամբ վարվող տարբեր տեղեկատվական գործողությունները դարձել են առօրյա իրականություն:

Չնայած դրան՝ Հայաստանի բնակչությունը կենցաղային մակարդակով երբեք հակառուս չի եղել: Դրա վկայությունն այն բարեհաճ վերաբերմունքն է, որն իրենց վրա զգում են վերջերս Հայաստան եկած ռուսները: Ռազմական գործողությունների մեկնարկի հետ միասին վերաբնակների մեծ հոսք եկավ Հայաստան: Դրանք ժամանակակից պայմաններում յուրովի տնտեսական միգրացիա է, այսպես կոչված «digital nomad» (թվային նոմադիզմի) բոլոր հատկանիշներով, նրանց նաև կոչում են «թվային քոչվորներ»: Դրանք մարդիկ են, որոնց աշխատանքը պայմանավորված չէ աշխարհագրական վայրով, և իրենց գործով զբաղվում են մշտապես երկրից երկիր տեղափոխվելով: Նրանք աշխատում են նոութբուքերի, հեռախոսների և ինտերնետի օգնությամբ՝ աշխատելով հեռավար:

1997թ. ֆիզիկոս Յուզիո Մակիմոտոն և թերապևտ Դեիդա Մետերսան հրապարակեցին «Digital nomad-թվային քոչվոր» գիրքը: Նրանք ըմբռնեցին ժամանակի ոգին՝ դիջիտալ-նոմադը նոր մարդն է, որը շնորհիվ ինտերնետ-տեխնոլոգիաների և բջջային կապի աշխատանքի, ուսման, ժամանցի որոշակի վայրերի հետ կապված չէ: «Թվային միգրացիայի» առաջին ալիքը կազմեցին ծրագրավորողները և IT աշխատողները: Եթե նախկինում «ֆրիլանսերները» աշխատում էին տանը, ապա 21-րդ դարի սկզբից նրանք սկսեցին ակտիվ ճանապարհորդել, հիմնականում գերաբազ ինտերնետի շնորհիվ: Հնդկաստանում Գոա նահանգը դարձավ ռուս «ֆրիլանսերների» առաջին գրավիչ վայրերից մեկը:

Այնուհետև Թաիլանդի կողմից, Բալի կողմից Բնդոնեզիայում՝ իր գերեզմանության շնորհիվ: Ռուսաստանի «միլենիալները» (1990թ. հետո ծնվածները) կապված չէին իրենց երկրին և դարձան գլոբալ առաջին սերունդը, որը մեծացավ ինտերնետի դարաշրջանում: Նրանք բացառում էին վարձու աշխատանքի և ընդհանրապես կարգավորված կյանքի դասական սխեման:

Դիջիտալ-նոմադները դարձան հեռավար աշխատողների նոր կերպը: Տեղափոխումները նրանք դարձրին իրենց վարքի մոդելը և կուրքը: Նրանց շնորհիվ ճանապարհորդությունները դարձան համաշխարհային միտում՝ մշտապես ճանապարհորդել և աշխատել աշխարհի ցանկացած վայրից: Հատուկ նրանց համար հայտնվեցին «կոփորկինգեր» և «կոլիվինգեր»: Ձևով դրանք սրճարաններ և հյուրանոցներ են, սակայն խիստ տարբերվում են բովանդակությամբ: «Կոփորկինգերը» փոխարինեցին գրասենյակներն ու թույլ ինտերնետով աղմկոտ սրճարանները: Իսկ «կոլիվինգերը» ժամանակավոր հանրակացարան դարձան ամբողջ աշխարհի թվային քոչվորների համար:

«E-commerce» ինտերնետ- առևտրի, օնլայն-լրատվության և սոցիալական ցանցերի զարգացմանը զուգընթաց փոխվեցին մասնագիտությունները. շատացան դիզայներները, շուկայագետները, SMM (սոցիալական ցանցերի շուկայագետներ) մասնագետները, քոֆիրայթերները (գովազդային տեքստերի հեղինակները), թարգմանիչները: Մոտ ապագայում կպահանջվեն այնպիսի մասնագիտություններ, ինչպիսիք են տվյալների վերլուծաբաններ, ծրագրավորողներ, թեստավորման ինժեներներ, մեծ տվյալների վերլուծաբաններ (big data analyzes): Համաձայն ԱՄՆ-ում անցկացված հետազոտության՝ 2018թ. աշխարհում հաշվվում էր 4,8 միլիոն դիջիտալ-նոմադ և ևս 17 միլիոն պատրաստվում էին դառնալ: Նման ապրելաձևը դարձավ սերունդի երազանքը: Դրանում է թվային քոչվորի կենսակերպը՝ մշտական շարժման մեջ, սեփական հմտությունների զարգացման և սեփական ուժերի նկատմամբ վստահության մեջ: Այն կետը, որտեղ տվյալ պահին գտնվում է մարդը, վերջնական չէ, դա

աստիճան է դեպի ավելին: Իսկ մասնագիտության փոփոխությունը նրանց կողմից դիտարկվում է ոչ թե որպես կենսածրագրի արմատական փոփոխություն, այլ գիտակցված և պլանավորված ընտրություն, որը կարող է դառնալ իր լավագույն կերպը: Դիջիտալ-նոմադների համար լավագույն երկրներն են Պորտուգալիան, Մեծ Բրիտանիան, ԱՄՆ-ը: Սակայն Ռուսաստանի «ֆրիլանսերների» համար այդ երկրները մատչելի չեն արտոնագրային խոչընդոտների և կեցության ու բնակավայրերի բարձր գների պատճառով:

Ինչպես հայտնի է, ԵԱՏՄ երկրների քաղաքացիներն անհրաժեշտություն չունեն աշխատանքի կամ կեցության թույլտվություն ստանալու համար: Հայաստանի Էկոնոմիկայի նախարարությունը հայտնում է, որ կեցության իրավունք ստանալու համար Հայաստանում աշխատող ԵԱՏՄ քաղաքացիները պետք է հանրային ծառայության համարանիշ ստանան, գրանցվեն «Workpermit» հարթակում և ներբեռնեն իրենց աշխատանքային պայմանագիրը: Ընդ որում «ԵԱՏՄ անդամ-պետությունների քաղաքացիները, որոնք հարթակում ակտիվ գրանցում ունեն, կարող են իրենց հետ Հայաստան եկած ընտանիքի անդամներին (ծնողներին, կնոջը, ամուսնուն, երեխաներին) գրանցել իրենց անվան ներքո»¹¹²: Պետք է հաշվի առնել վարքի այդ նոր մոդելները «ալֆա» սերնդի համար: ԵԱՏՄ տնտեսական տարածքը մոտ ապագայում կարելի է նախագծել այնպես, որ մեր երիտասարդության ապագա սերունդը կարողանա հարմարավետ օգտագործել թվային տարածքը բիզնեսի տեղափոխման և ԵԱՏՄ երկրներում տեղաշարժվելով որպես «թվային քոչվորներ»: Չէ՞ որ թվային սերնդի նման կյանքի իմաստը մշտական շարժումն է, իրենց հնարավորությունների ընդլայնումը: Նրանք ապրում են անորոշ աշխարհում, որտեղ հաճախ փոխվում են հանգա-

¹¹² В Армении граждане стран ЕАЭС могут работать без разрешения.
https://rusarminfo.ru/2022/03/07/v-armenii-grazhdane-stran-eaes-smogut-rabotat-bez-razresheniya/?fbclid=IwAR2lcOz3pqjQetj_aYcNQLfXEEFg6R9SNnji9WQqwmnnj505JNA68WeOOM [Դիտման ժամանակը: 03.07.2022]

մանքները, և որտեղ ջնջվում են պետությունների սահմանները: Տեղաշարժերը նրանք դարձրին իրենց վարքի մոդելը, նոր կուռք, համաշխարհային միտում: Ցանկացած պարագայում դա Հայաստանի համար եզակի հնարավորություն է բարելավելու իր ժողովրդագրական և տնտեսական իրավիճակը վերաբնակիչների օգնությամբ, որոնք պետությունից որևէ օգնություն չեն ստանում՝ ո՛չ կացարան, ո՛չ աշխատանք, ո՛չ նպաստ: Նրանք ամեն ինչ իրենք են ստեղծում, միայն թե չխանգարեն կազմակերպել իրենց բիզնեսն ու կենցաղը Հայաստանում: Նրանց մեջ շատ են մեր հայրենակիցները, որոնք կարող են լրացնել Հայաստանի համար այդքան անհրաժեշտ հայրենադարձների շարքերը:

Արևմուտքում կոչեր են հնչում նախնական պատժամիջոցների ընդունել ԵԱՏՄ անդամ-երկրների նկատմամբ, որ փակեն տնտեսական սահմանափակումների շրջանցման հնարավորությունը: Եթե դա տեղի չունենա, ապա մեր հայրենակիցներից շատերը կնախընտրեն վերադառնալ և տեղափոխել իրենց բիզնեսը Հայաստան: Սակայն եթե իշխանությունները փոխեն աշխարհաքաղաքական կողմնորոշման սլաքը, ապա քչերը կվերադառնան դեպի Թուրքիա կողմնորոշված Հայաստան: Դա կզրոյացնի հնարավոր հայրենադարձությունը և, ընդհակառակը, կավելացնի բնակչության արտահոսքը:

ԵԶՐԱԿԱՑՈՒԹՅՈՒՆ

Բազմամիլիոնանոց սփյուռքի հետ հայկական պետության հարաբերությունների խնդիրը միշտ քաղաքական, տնտեսական, ժողովրդագրական և, իհարկե, գիտական հետաքրքրություն է ներկայացրել: Դրա վկայությունն են բազմաթիվ պետական որոշումները, սփյուռքի հետ փոխգործակցության հատուկ մարմինների ստեղծումը, միջազգային թատերաբեմում հայկական սփյուռքի և Հայաստանի դիվանագիտական ներկայացուցիչների համագործակցության զարգացման և համատեղ ջանքերի համակարգման ոչ կառավարական և մասնավոր հիմնարկները: Այսօր Ռուսաստանի Դաշնությունում համախմբված է աշխարհում ամենամեծ սփյուռքը: Ռուսաստանյան տնտեսության մեջ հայկական սփյուռքի արդյունավետ ներգրավման և նույն սփյուռքի հայրենադարձման ներուժի նկատմամբ մեր հետաքրքրությունը հենց դրանով է պայմանավորված: Հատուկ հետաքրքրություն էր առաջացնում Ռուսաստանի սոցիալ-տնտեսական կյանքում հայկական սփյուռքի ներգրավման հարցը 2015թ. ԵԱՏՄ-ին Հայաստանի անդամագրվելուց հետո: Եվ այդ կապակցությամբ խնդիր էր առաջացել գնահատել ռուսաստանյան տնտեսության զարգացման գործում հայկական սփյուռքի մասնակցությունն ու ազդեցությունը:

Դրա հետ մեկտեղ, վերջին տասնամյակներին Հայաստանից աշխատունակ բնակչության արտահոսքը մեր հասարակության առաջ ներկայացրեց այնպիսի գոյաբանական խնդիր, ինչպիսին էին ժողովրդագրական անկումը և բնաթափման (դեպոպուլյացիա) վտանգը: Հետխորհրդային ժամանակաշրջանում ծնելիության կրկնակի անկումը և միգրացիոն աննախադեպ արտահոսքը լուրջ խնդիրներ ստեղծեցին ոչ միայն ժամանակակից տնտեսության արդյունավետ զարգացման, այլև երկրի հուսալի պաշտպանության համար Հարավային Կովկասի պայթյունավտանգ տարածաշրջանում: Բնաթափման միտումներին և մարտահրավերներին դիմակայելու համար կառավարությունը

մշակել է հեռանկարային երկու ռազմավարություն՝ բազմակողմանի նպաստել ծնելիության աճին, միգրացիայի կրճատմանը և արտասահմանից հայրենակիցների հնարավոր հայրենադարձության կազմակերպմանը:

Այդ կապակցությամբ երկրի գիտնականների առաջ խնդիր է դրված՝ հետազոտել աշխարհում, մասնավորապես Ռուսաստանում, որտեղ կենտրոնացած է թվով ամենախոշոր հայկական սփյուռքը՝ դրա հայրենադարձման ներուժը: Գիտական գրականության մեջ տվյալ խնդրի սոցիոլոգիական հետազոտության դեռևս միակ փորձը մեր աշխատությունն է: Ընդհանրապես դարձի միգրացիայի, հայրենադարձության և վերաինտեգրման խնդիրները սակավադեպ են հայկական միգրացիային նվիրված ժամանակակից գիտական գրականության մեջ: Դարձի միգրացիային նվիրված մի քանի հետազոտություն կա, որոնք այս կամ այն կերպ անդրադառնում էին հայրենադարձության խնդիրներին, մասնավորապես ԱՄՆ-ից:

Մեր գիտական խնդրի իրականացման համար մենք որոշեցինք օգտագործել կոոպերացիայի հնարավորությունը ՌԳԱ ԴԳՀՄԿ ժողովրդագրական հետազոտությունների ինստիտուտի մոսկովյան գիտնականների հետ՝ ՀՀ Գիտության կոմիտեի ֆինանսական աջակցության ու Ռուսաստանի Դաշնության ՌԴՖՀ դրամաշնորհի օգնությամբ կազմակերպված՝ «Հայկական սփյուռքի սոցիալ-տնտեսական ներուժը ԵՄՏՄ ինտեգրացիոն գործընթացների համատեքստում» համատեղ միջազգային նախագծի շրջանակներում: ՌԴԳԱԱ ժողովրդագրական հետազոտությունների ինստիտուտի մոսկովյան մեր գործընկերները մշակեցին և հատուկ սոցիոլոգիական հետազոտություն անցկացրին Ռուսաստանի Դաշնության հայաշատ շրջաններում հայ միգրանտների միջև: Ռուսաստան մեկնած հայ միգրանտների ընտանիքների միջև Հայաստանում հատուկ սոցիոլոգիական հետազոտություն մշակեցին և անցկացրին ՀՀ ԳԱԱ փիլիսոփայության, սոցիոլոգիայի և իրավունքի ինստիտուտի աշխատակիցները: Միգրանտների և փորձագետների սոցիոլոգիական

հետազոտությունները և հարցումները Ռուսաստանում և Հայաստանում անցկացվեցին գիտական խմբերի կողմից 2021–2022թթ. ընթացքում:

ԵՄՏՄ Հայաստանի մուտքը, ինչպես նաև 2021թ. Հայաստանի և Ռուսաստանի միջև միգրացիոն փոխանակման ակտիվությունը, հայկական սփյուռքի անդամների թվի ավելացումը ինտեգրացիոն նոր հնարավորություններ ստեղծեցին Ռուսաստանում և Հայաստանում նրա սոցիալ-տնտեսական ներուժի իրականացման համար: Անցկացված սոցիոլոգիական հետազոտությունը, որի շրջանակներում մշակվեց նոր պայմաններում այդ հանրության էմպիրիկ ուսումնասիրության տեսական մոդելը եվրասիական ինտեգրացիայի պայմաններում հայկական սփյուռքի ուսումնասիրման ամբողջական նախագիծ է, ինչպես նաև նրա ազդեցությունը սոցիալտնտեսական գործընթացների վրա ինչպես ընդունող, այնպես էլ ելքի երկրում: Էմպիրիկ հետազոտության շրջանակներում քայլ արվեց «հայկական սփյուռքի սոցիալական համախմբվածության» վճռական հասկացության կոնցեպտուալ սահմանման համար, որը նրա բազմաչափման և մեկնաբանման ռեսուրսն է: Ներկայացված են գործիքակազմ և կատեգորիաների հավաքակազմ, որոնք հաշվի են առնում սփյուռքի առանձնահատկությունները որպես էթնոմշակութային հանրության, թույլ են տալիս օգտագործել առաջարկված մոտեցումը միավորումների սոցիալական համախմբվածության ուսումնասիրության համար, տարբեր երկրներում հայկական սփյուռքի սոցիալական համախմբվածության դիտարկման, ինչպես նաև տարբեր երկրներում սփյուռքի համախմբվածության համեմատությունը: Հետազոտության մեջ ներկայացված են համախմբման կապերի և այլասիրական վարքի ձևավորման մեխանիզմները, բացահայտված են այլ ինքնությունների, էթնիկ խմբերի հետ փոխանակման, փոխգործակցության ձևերը, հայկական սփյուռքի անդամների պահանջների բավարարման մեջ որպես հետաքրքրությունների նմանության և յուրօրինակ էթնիկ խումբ գիտակցման վստահության ձեռքբեր-

ման միջոց: Էմպիրիկ տվյալների վերլուծության հիման վրա առանձնացված են հայկական սփյուռքում ներկայացված չորս խմբեր՝ կենտրոնական, որը ներկայացնում է Ռուսաստանում հայկական սփյուռքի համախմբված միջուկը և հայկական սփյուռքի համախմբման գնահատականի մեջ չկողմնորոշված և խորթացած երկու ծայրամասային, ինչպես նաև օտարացած (մարգինալ) խումբ: Անցկացված հետազոտությունն ընդլայնում է Ռուսաստանի հայկական սփյուռքում տեղի ունեցող գործընթացների և նրա գործունեության առանձնահատկությունների մասին պատկերացումները:

Սփյուռքյան կազմակերպությունների համախմբվածության ներուժն ընդհանուր առմամբ գնահատվում է բավականին բարձր: Դա սփյուռքի տարբեր կազմակերպություններն են, որոնք դիվանագիտական ներկայացուցչությունների միջոցով բավականին ակտիվ համագործակցում են Հայաստանի կառավարության հետ: Քանի որ այստեղ նկատվում են գործողությունների ներդաշնակվածություն և համատեղում, ապա կարելի է հաստատել, որ այդ բոլոր կառույցները փոխհամագործակցելով համատեղ ներդրում են անում ընդհանուր զարգացման մեջ: Ընդ որում հայկական սփյուռքի համար բավական կարևոր են իրենց ազգային մշակույթի աջակցության և լեզվի հետ կապված սոցիալական կապերը, հայրենակցական և մշակութային շփումները: Նույն ժամանակ շատ կարևոր են կրոնը և եկեղեցին, որը հայկական հասարակությունում մնում է բավականին կարևոր գործոն: Սփյուռքը ակտիվ մասնակցում է հանրապետության կյանքին: Նա միշտ համագործակցում է դեսպանության հետ և հայրենիքի հետ մշտական կապի մեջ է: Կարևորվում է Ռուսաստանի հայերի միության նշանակությունը որպես կառույցի, որը միավորում է հայերի սփյուռքյան հանրությունը:

Ռուսաստանում անցկացված հետազոտությունները թույլ տվեցին նաև վերհանել հայ երիտասարդության սոցիալ-տնտեսական դրության և սոցիալական տրամադրությունների առանձին կողմերը համաճարակի և Հայաստանում ռազմաքա-

ղաքական ճգնաժամի պայմաններում: Մասնավորապես պարզվեց, որ հայ երիտասարդությունը հիմնականում բավարար է գնահատում Ռուսաստանում իր կյանքի որոշ կողմերը, չնայած և դժվարություններ է կրում աշխատանքի տեղավորման, բնակարանի փնտրտուքի և առողջապահական համակարգի հետ: Հարցման ենթարկված հայ միգրանտները նշում էին իրենց նյութական դրության ընդհանուր վատացումը, ինչպես նաև համաճարակով պայմանավորված Հայաստան մեկնելու դժվարությունները: Ծագած խնդիրների լուծման ժամանակ նրանք հույսը դնում են իրենց, ընկերների, ազգականների վրա, ըստ այդմ հայկական սփյուռքի կողմից օգնությունն էական չէ: Ի դեպ, ժամանակակից թվային սոցիալական հաղորդակցությունները թույլ են տալիս պահպանել շփումները, ներառյալ էթնիկ մշակութային ինքնության սատարումն անկախ բնակության երկրից: Ռուսաստանում բնակվող հայ երիտասարդությունը չի առանձնանում խոր ներգրավվածությամբ Հայաստանի տեղեկատվական դաշտի մեջ: Դա հայերի ավելի ավագ (26–35 տարեկան) տարիքային խմբի ներկայացուցիչներին է հատուկ, որոնք ավելի են հետաքրքրված հայրենիքի անցուդարձով: Ընդհանրապես երիտասարդ հայերն իրենց ապագան Ռուսաստանի հետ են կապում և հեռանկարում չեն պլանավորում վերադարձ պատմական հայրենիք:

Ինչպես ցույց տվեց վերլուծությունը, Ռուսաստան մշտական բնակության մեկնած ընտանիքների անդամների միջև մեկ երրորդից ավելին քույրեր և եղբայրներ են, այսինքն՝ համեմատաբար երիտասարդ սերունդը: Ըստ քանակի՝ երկրորդ խումբը ընտանիքի ազգականներն են:

Մեկնածների բոլոր խմբերում գերակշռում են արական սեռի ներկայացուցիչները, ինչը մեկ անգամ ևս փաստում է տղամարդկանց միգրացիայի գերակշռության մասին: Բացի այդ, ըստ հարցվածների գրեթե կեսի կարծիքի, միգրացիայի հիմնական պատճառը Հայրենիքում աշխատանքի բացակայությունն է: Այլ կերպ ասած, Հայաստանից միգրացիան մեծամասամբ աշխատանքային միգրացիա է: Միգրանտների զգալի մասը Ռուսաս-

տան է մեկնել համեմատաբար վաղուց: Մեծամասնությունը մեկնել է 10–15 տարի առաջ: Փաստորեն միգրանտների մեծ մասը մարդիկ են, որոնք վաղուց են ապրում և աշխատում Ռուսաստանում, և երեխաներն էլ այնտեղ են դպրոց հաճախում:

Հայ միգրանտները բավականին ակտիվ աշխատանքի են տեղավորվում, ինչի մասին վկայում է ԵԱՏՄ շրջանակներում տնտեսական ինտեգրացիայի գործընթացների վերլուծությունը: Հարցման համաձայն՝ հայ միգրանտների բացարձակ մեծամասնությունը (88,2%) աշխատում են Ռուսաստանի տնտեսության տարբեր ոլորտներում՝ շինարարություն, առևտուր, արդյունաբերություն, տրանսպորտ կամ սովորում են և զբաղվում տնային տնտեսությամբ: Միգրանտների մի մասն արդեն ստացել է Ռուսաստանի քաղաքացիություն, ավելի մեծ քանակը մտադիր է այն ստանալ: Ակնհայտ է, որ հայ միգրանտների մեծամասնությունը համոզված ուզում է ինտեգրվել ռուսաստանյան հասարակության մեջ: Դրա հետ մեկտեղ, Հայաստանում մնացած ընտանիքների բացարձակ մեծամասնությունը (82%) հեռախոսով և ինտերնետով մշտապես պահպանում են կապը Ռուսաստան մեկնած ազգականների հետ: Մեկնած ազգականների կեսը կանոնավոր նյութական և այլ օգնություն են տրամադրում Հայաստանում մնացած ընտանիքներին: Ընդ որում հասցեատերերի հիմնական մասը ստացած գումարները ծախսում է սպառողական պահանջների համար՝ բուժում, ուսում, վարկերի մարում, պարենի գնում: Գլխավոր հարցին, մտադիր են արդյոք ընտանիքի անդամները և ազգականները վերադառնալ Հայրենիք, ստացվեցին հետևյալ պատասխանները. հարցվածների 10%-ը պատասխանեցին, որ նրանք պատրաստվում են մոտ ապագայում վերադառնալ, ևս 13,8%-ը հույս հայտնեցին, որ երբևէ ապագայում կվերադառնան: Սակայն հարցվածների մեծամասնությունը (63,2%) պատասխանեցին, որ նրանք նման մտադրություն չունեն, և, ամենայն հավանականությամբ, նրանք այլևս երբեք Հայրենիք չեն վերադառնա: Ռուսաստանյան հարցման ժամանակ ստացվել են գործնականում նույն արդյունքները: Նկատենք, որ

համեմատական հետազոտություններում նման համընկնող արդյունքները հանդիպում են բավականին հազվադեպ: Ըստ մեզ, դա մեկ անգամ ևս վկայում է համատեղ հետազոտություններում ստացված արդյունքների հավաստիությունը:

Մոտ արդյունքներ ստացվեցին նաև այն միգրանտների պատասխաններում, ովքեր հաստատապես մտադրված են վերադառնալ տուն: Ռուսաստանյան հարցման մեջ նրանք կազմում են 7,4%, իսկ հայկական հարցման մեջ ընտանիքների 10%-ը նույնպես նշեցին, որ իրենց ազգականները ցանկանում են մոտ ժամանակները վերադառնալ տուն: Կարելի է համարել, որ հայ միգրանտների հայրենադարձման ներուժը կազմում է 7–10%, ինչը հաշվի առնելով՝ Ռուսաստանում հայ միգրանտների ընդհանուր քանակը կազմում է մոտ 80–100 հազար մարդ: Ռուսաստանի հայկական սփյուռքն ընդհանուր առմամբ 2,5 անգամ ավելի է: Հետևաբար, կարելի է ենթադրել, որ հայերի հայրենադարձման ընդհանուր ներուժը կարող է հասնել 150–200 հազար մարդու: Նկատենք նաև, որ աշխարհով մեկ սփռված 7–8 միլիոն հայի հայրենադարձման ներուժը կարող է հասնել 1–1,5 միլիոն մարդու: Սակայն դրա համար նախ և առաջ պետք է կատարելագործել ազգային օրենսդրությունը, մշակել և ներդնել հայրենադարձության վերաբերյալ պետական հատուկ ծրագրեր:

Հայ միգրանտների տուն վերադառնալու պայմանների հարցը հատուկ հետաքրքրություն է ներկայացնում: Հայաստանում հարցման ենթարկված ընտանիքները նշեցին այն գլխավոր պայմանները, որոնց առկայության դեպքում իրենց ազգականները կարող են վերադառնալ տուն: Գործնականորեն պայմանների նման պատկեր էր նաև հայ միգրանտների ռուսաստանյան հետազոտության մեջ, ինչպես նաև 30 հայ փորձագետների հարցման ժամանակ: Այսպիսով, միգրանտների՝ հայրենիք վերադառնալու գլխավոր պայմաններն են՝ պատերազմի սպառնալիքի բացակայությունը, բնակչության անվտանգության երաշխիքները, նոր աշխատատեղերի առկայությունը և երկրում սոցիալ-տնտեսական իրավիճակի բարելավումը: Ընտանիքների

բացարձակ մեծամասնությունը նրանց վերադարձը համարում է ավելի իրական, եթե կապահովվեն այդ պայմանները: Արդյունքների համեմատական վերլուծությունը ցույց տվեց, որ միգրանտների հնարավոր վերադարձի պայմանները համադրելի են Հայաստանից նրանց մեկնելու պատճառների հետ:

20-րդ դարում Խորհրդային Միությունում սփյուռքից Հայաստան հայրենադարձման մի քանի ալիք կազմակերպվեց: Պատերազմից հետո հայրենադարձության մասին որոշումն ընդունվեց՝ հաշվի առնելով հայերի մարդկային կորուստները, որ նրանք ունեցան 2-րդ աշխարհամարտում: Ընդհանուր առմամբ հայրենադարձների թիվն այն ժամանակ հասավ կես միլիոն մարդու:

Այսօր մենք ապրում ենք սոցիալ-քաղաքական այլ պայմաններում, և բարեհաջող իրադրությունում Ռուսաստանի հայկական սփյուռքից շատերը կարող էին վերադառնալ հայրենիք: Մեր հարցվածների բոլոր խմբերը հայտարարեցին, որ հայրենադարձությունը հնարավոր է մի քանի հիմնական պայմանների առկայության դեպքում՝ բնակչության անվտանգություն, երկրի տնտեսական զարգացում և աշխատատեղերի առկայություն: Սակայն, նույնիսկ ունենալով հայրենադարձման լավ ներուժ, երկրի իշխանությունները պետք է կարողանան ապահովել այդ բոլոր պայմանները և մարդկանց վերադարձնել հայրենիք: Դեռևս Հայաստանն ի վիճակի չէ սահմանափակելու ամենամյա միգրացիան երկրից: Հարցն այն է, որ ԵԱՀԿ աշխատանքի ընդհանուր շուկայի կազմավորումը հանգեցրեց երկրներում աշխատանքային ներուժի ավելացման, աշխատավորների համար հնարավորությունների ընդլայնման և նրանց մրցակցության աճի: Նման իրադրությունը նպաստում է միգրացիայի գործընթացների արագացմանը, առանձնապես համաճարակից և Հայաստանում ռազմական իրավիճակից ելնելով: Ուստի աշխատանքային ռեսուրսների մեկնումն ավելացել է և լուրջ խնդիր է դարձել երկրի համար:

Ի սկզբանե նոր կառավարությունը բազմախոստում հայ-

տարարություններ արեց հայրենադարձության խրախուսման, նոր աշխատատեղերի ստեղծման և այլնի վերաբերյալ: 2020թ. հաստատվեց նախնական աջակցման պետական ծրագիր ՀՀ վերադարձող քաղաքացիների վերաինտեգրման համար: Պետական այդ ծրագրով երեք տարում օգնություն են ստացել ընդամենը 100 մարդ: Իհարկե, այդ միջոցառումները բավարար չեն հայկական սփյուռքի լայնածավալ հայրենադարձման կազմակերպման համար: Այդ գործով առաջին հերթին պետք է զբաղվեր Սփյուռքի նախարարությունը, որը հանրապետության նոր կառավարությունն առաջին հերթին լուծարեց:

Հայաստանում և Ռուսաստանում սոցիոլոգիական հետազոտություններն անցկացվեցին մինչև Ռուսաստանի և Ուկրաինայի պատերազմը և Ռուսաստանի նկատմամբ արևմտյան պատժամիջոցները: Դրանք էական ազդեցություն գործեցին միգրացիոն հոսքերի վրա. ուկրաինական ճգնաժամն ու պատժամիջոցները ստիպեցին ռուսաստանյան բազմաթիվ ձեռնարկատերերի լքել երկիրը: Ռազմական գործողությունների սկզբից վերաբնակիչների մեծ հոսք ժամանեց Հայաստան: Մի քանի ամսում Հայաստան եկան ավելի քան 100.000 ռուսաստանցի, որոնցից 70.000-ը հաշիվներ բացեցին հայկական բանկերում: Ռուսաստանցիների գերակշիռ մասը միջին բիզնեսի ներկայացուցիչներ են, որոնք զբաղվում են արտաքին տնտեսական գործունեությամբ: Հայաստան բիզնեսի տեղափոխման դիմումներ են ներկայացրել ռուսաստանյան հարյուրավոր IT-ընկերություններ: Հայաստանում սկսեցին գովազդել բիզնեսի տեղափոխման ծառայությունները և ուղեցույցներ հրատարակել Ռուսաստանից և Ուկրաինայից ներգաղթյալների, այդ թվում՝ նաև հայ հայրենադարձների համար: ՌԴ-ի դեմ առևտրատնտեսական պատժամիջոցների պարագայում Հայաստանն այն սակավ երկրներից է, որոնք մատչելի են ռուսաստանցիների համար: Ռուսաստանյան ավիաընկերությունները 2-3 անգամ ավելացրին ավիաչվերթերը Երևան, ընդ որում ավիատոմսերի գինը նույնպես բազմակի ավելացավ: 2022թ. հունվար-հունիս ամիսներին Հայաստանի

քաղաքացիություն ստացան գրեթե 10 հազար արտասահման-
ցիներ, ինչը երեք անգամ ավել է, քան ամբողջ 2021թ.: Նրանք
Հայաստան են տեղափոխվում ոչ թե քաղաքական, այլ տնտե-
սական պատճառներով. IT-ընկերությունները երբեմն տեղա-
փոխվում են ամբողջ գրասենյակներով, քանի որ անհարմար է
դառնում աշխատել պատժամիջոցների պայմաններում: Այլ կերպ
ասած, դա ժամանակակից պայմաններում յուրօրինակ տնտե-
սական միգրացիա է: Հիմնականում դրանք մարդիկ են, որոնք
կախված չեն աշխատանքի աշխարհագրական վայրից և զբաղ-
վում են իրենց գործունեությամբ՝ մշտապես տեղափոխվելով երկ-
րից երկիր: Նրանք աշխատում են նոութբուքների, հեռախոսների և
ինտերնետի օգնությամբ, աշխատելով միշտ «հեռավար»: Համ-
ընդհանուր թվայնացումը զգալիորեն պարզեցնում է շատ գործ-
ընթացներ, օրինակ՝ հաշվապահության մեջ: Նրանցից շատերը
պատրաստ են մնալ և աշխատել Հայաստանում, եթե ամեն ինչ
հաջող ընթանա: Նրանց մեջ քիչ չեն մեր հայրենակիցները, ովքեր
հանգիստ կարող են լրացնել Հայաստանին այդքան անհրաժեշտ
հայրենադարձների շարքերը:

Ռուսաստանում մասնակի գորահավաքի հայտարարումից
հետո ձևավորվեց ևս մեկ՝ գորակոչից «խուսափողների» զանգվա-
ծային ալիք, որի զգալի մասն ուղղվեց Հայաստան: Մոսկվա-
Երևան ավիատոմսերը մի երկու օրում հասան աստղաբաշ-
խական թվերի: Ռուսաստանցիների սովորաբար քանակություն
ուղղվեց Հարավային Կովկաս ռազմավիրական ճանապարհով:
Վիթխարի խցանումներ առաջացան ճանապարհներին, մասնա-
վորապես Վրաստանի սահմանին (Վերին Լարսի շրջանում):
Բազմաթիվ ռուսաստանցիներ, թողնելով մեքենաները, հեծանիվ-
ներով կամ ուղղակի ոտքով ուղղվեցին դեպի ռուս-վրացական
սահմանը:

Ինչպես հայտնի է, ԵԱՏՄ երկրների քաղաքացիներն ան-
հրաժեշտություն չունեն աշխատանքի կամ կեցության թույլտվու-
թյուն ստանալու: Հայաստանի էկոնոմիկայի նախարարությունը
հայտնում է, որ կեցության իրավունք ստանալու համար Հա-

յաստանում աշխատող ԵԱՏՄ քաղաքացիները պետք է հան-
րային ծառայության համարանիշ ստանան, գրանցվեն «Workper-
mit» հարթակում և ներբեռնեն իրենց աշխատանքային պայմա-
նագիրը: Ընդ որում, ԵԱՏՄ անդամ-պետությունների քաղաքա-
ցիները, որոնք հարթակում ակտիվ գրանցում ունեն, կարող են
իրենց հետ Հայաստան եկած ընտանիքի անդամներին գրանցել
իրենց անվան ներքո: ՀՀ կառավարության որոշմամբ հերթերը
քչացնելու համար անձնագրային բաժինները 2022թ. օգոստոսից
աշխատում են նաև շաբաթ օրերին: Ցանկացած պարագայում սա
Հայաստանի համար եզակի հնարավորություն է՝ բարելավելու
իր ժողովրդագրական և տնտեսական իրավիճակը վերաբնա-
կիչների օգնությամբ, որոնք կառավարությունից որևէ օգնություն
չեն խնդրում՝ ո՛չ կացարան, ո՛չ աշխատանք, ո՛չ նպաստ: Նրանք
իրենց համար ամեն ինչ ստեղծում են, միայն թե չխանգարեն
կազմակերպել իրենց կենցաղը և բիզնեսը Հայաստանում: Հա-
մաձայն վիճակագրական տվյալների՝ Հայաստանի տնտեսական
ակտիվությունն աճել է 9,4 %-ով: Հաշվի առնելով գործելակերպի
այս նոր մոդելները՝ ԵԱՏՄ տնտեսական տարածքը մոտ ապա-
գայում կարելի է այնպես նախագծել, որ մեր երիտասարդության
գալիք սերունդները կարողանան թվային տարածքը հարմարա-
վետ օգտագործել բիզնեսի տեղաշարժի և ԵԱՏՄ երկրներով տե-
ղափոխման համար: Չէ՞ որ թվային սերնդի կյանքի էությունը
մշտական շարժումն է, իրենց հնարավորությունների ընդլայնու-
մը: Նրանք ապրում են անորոշ աշխարհում, որտեղ հաճախ
փոխվում են հանգամանքները, և որտեղ ջնջվում են պետություն-
ների սահմանները: Տեղաշարժերը նրանք դարձրել են իրենց
գործելակերպի մոդելը, նոր կուռք և նոր միտում:

ՊՈՂՈՍՅԱՆ Գ.Ա.

**ՌՈՒՍԱՍՏԱՆԻ ՀԱՅԿԱԿԱՆ ՍՓՅՈՒՌՔԻ
ՀԱՅՐԵՆԱԴԱՐՁՈՒԹՅԱՆ ՆԵՐՈՒԺԸ**

ISBN 978-5-8080-1503-6

9 785808 015036

Հրատ. խմբագիր՝ Ա.Սահակյան
Համակարգչային էջադրումը՝ Վերա Պապյանի

Հրատ. պատվեր N 1221
Ստորագրված է տպագրության՝ 10.02.2023թ.:
Չափսը՝ 60 x 84 ¹/₁₆, 6.5 տպագրական մամուլ:
Տպաքանակը՝ 100 օրինակ:
Գինը՝ պայմանագրային:

ՀՀ ԳԱԱ տպարան,
Երևան, Մարշալ Բաղրամյան պող. 24: